

一般社団法人

JATAN

bruno
manser
fonds

PEROMPAKAN

BARAM PEACE PARK

Bagaimana Kerajaan Sarawak dan Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa (ITTO) menenggelamkan sebuah inisiatif pemuliharaan masyarakat Orang Asal di Borneo Malaysia — lalu membenarkan operasi pembalakan berskala besar menggantikannya.

Diterbitkan oleh: Bruno Manser Fonds, Socinstrasse 37, 4051 Basel, Switzerland. www.bmf.ch

Mengenai Bruno Manser Fonds:

Bruno Manser Fonds berusaha untuk melindungi hutan hujan tropika serta memperjuangkan penghormatan terhadap hak-hak masyarakat di kawasan tersebut.

Penafian:

Laporan ini telah disediakan dengan niat yang baik berdasarkan maklumat yang tersedia pada tarikh penerbitannya. Penulis tidak menjamin bahawa semua maklumat yang terkandung dalam laporan ini adalah lengkap. Pembaca bertanggungjawab untuk menilai kesesuaian dan ketepatan kandungan penerbitan ini. Penulis tidak akan bertanggungjawab terhadap sebarang kerugian, kerosakan, kos atau perbelanjaan yang tebabat atau berlaku akibat penggunaan atau kebergantungan seseorang terhadap maklumat dalam penerbitan ini.

Kecuali dinyatakan sebaliknya, semua gambar dan peta adalah hak milik Bruno Manser Fonds, The Borneo Project, Keruan atau SAVE Rivers

Acknowledgements Kami ingin mengucapkan terima kasih kepada The Borneo Project, Keruan, SAVE Rivers, JATAN, FoE Japan dan C4 atas sumbangan mereka kepada laporan ini.

Tarikh penerbitan: 24 Ogos 2026

Sumber halaman tajuk:

The Premier of Sarawak, Abang Johari, and timber tycoon Hii King Chiong, owner and director of Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. at a public event in Miri, Sarawak:
Office of The Premier of Sarawak 2024

Forest Department Sarawak (FDS) Director Mohammad Hamden and ITTO Executive Director Sheam Satkuru at signing ceremony for UBFA project:
ITTO. 21 March 2023. "Newly launched projects in Sarawak's Upper Baram will boost local livelihoods and conserve biodiversity."
https://www.itto.int/news/2023/03/21/newly_launched_projects_in_sarawak_s_upper_baram_will_boost_local_livelihoods_and_conserve_biodiversity/ (accessed 14 July 2026).

Borneoland Timber Resources Logging Camp in Ba Data Bila, Upper Baram, Sarawak, Malaysia:
Bruno Manser Fonds and Keruan

Satellite image of logging operations in Ba Data Bila (SPOT 6, 20 April 2025).

Community protest against logging in Upper Baram (August 2024):
Bruno Manser Fonds and Keruan

Isi Kandungan

SENARAI SINGKATAN	4
RINGKASAN EKSEKUTIF.....	5
TIMELINE	7
1. PENGENALAN : BULDOZER KEMBALI BEROPERASI	11
2. BARAM PEACE PARK: SEBUAH INISIATIF PEMULIHARAAN ORANG ASAL.....	19
2.1 Penentangan terhadap Pembalakan dan Pencerobohan Tanah	19
2.2 Satu Visi Baru: “Penan Peace Park”	24
2.3 Daripada “Penan Peace Park” kepada “Baram Peace Park”	27
3. PROJEK UBFA: JANJI BERTENTANGAN DENGAN REALITI	32
3.1 Janji “hijau” Sarawak	32
3.2 Daripada pemuliharaan kepada pembalakan “lestari”	32
3.3 Perubahan Hala Tuju dan Kejatuhan Projek	34
4. KONSESI BORNEOLAND: SATU PERUNTUKAN YANG TIDAK DIDEBAHKAN	39
4.1 Tanda-tanda Awal dan Persoalan yang Tidak Terjawab	39
4.2 Mendedahkan konsesi	39
4.3 Ketidakpatuhan dan Konflik Kepentingan.....	42
5. KESAN AKTIVITI PEMBALAKAN KE ATAS BARAM PEACE PARK.....	45
5.1 Kesan terhadap alam sekitar dan sumber pencarian hidup.....	45
5.2 Perpecahan sosial dan tekanan ekonomi	53
6. PENENTANGAN KOMUNITI DAN KEGAGALAN INSTITUSI.....	60
6.1 Tindak balas segera komuniti.....	60
6.2 Tindakan formal dan halangan oleh kerajaan.....	61
6.3 Penguasaan institusi: Kegagalan struktur ITTO.....	67
6.4 Pelanggaran rangka kerja perundangan dan kawal selia	68
7. KESIMPULAN DAN TUNTUTAN	73
1. Borneoland Timber Resources: Hentikan dengan Serta-merta Semua Aktiviti Pembalakan	74
2. Kerajaan Sarawak: Tarik Balik Lesen Borneoland Timber Resources	75
3. Kerajaan Sarawak: Tunaikan Janji-janji Baram Peace Park.....	75
4. Kerajaan Jepun dan Syarikat Perdagangan Kayu Jepun: Hentikan Pembelian Kayu dari Negeri Sarawak Sementara Siasatan Dijalankan	75
5. Kerajaan Jepun: Gantung peruntukan ITTO di Sarawak sehingga Dakwaan Disiasat secara Bebas	75
6. Shin Yang: Hentikan Pengambilan dan Pemprosesan Kayu dari Borneoland.....	75
7. Kerajaan Sarawak: Melaksanakan Dasar Toleransi Sifar terhadap Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT)	76
8. Kerajaan Sarawak : Melindungi Hutan Ulu Baram Sepanjang Masa	76
SUMBER RUJUKAN	77

Senarai Singkatan

ASEAN	Persatuan Negara-Negara Asia Tenggara
BMF	Bruno Manser Fonds
FDS	Jabatan Hutan Sarawak
FMU	Unit Pengurusan Hutan
FOMISS	Sistem Maklumat Pengurusan Hutan Sarawak
FPIC	Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT)
GM	Pengurus Besar
ITTC	Majlis Kayu Tropika Antarabangsa
ITTO	Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa
MTCS	Skim Pensijilan Kayu Malaysia
MYR	Ringgit Malaysia
NAPBHR	Pelan Tindakan Negara mengenai Perniagaan dan Hak Asasi Manusia
NCR	Hak Adat Orang Asal
NGO	Pertubuhan Bukan Kerajaan
NTD	Wilayah Adat Orang Asal
SLAPP	Tindakan Undang-Undang Strategik terhadap Penyertaan Awam
STLVS	Sistem Pengesahan Pembalakan Kayu Sarawak
SUHAKAM	Suruhanjaya Hak Asasi Manusia Malaysia
SUPP	Parti Rakyat Bersatu Sarawak
UBFA	Kawasan Hutan Ulu Baram
UNDRIP	Deklarasi Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai Hak Orang Asal
UNESCO	Pertubuhan Pelajaran, Sains dan Kebudayaan Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu
USD	Dolar Amerika Syarikat

Ringkasan eksekutif

Wilayah Ulu Baram di Sarawak, Malaysia, merupakan antara landskap hutan hujan primer terakhir yang masih kekal di Borneo. Namun, kawasan hutan bernilai tinggi ini kini berdepan ancaman daripada aktiviti pembalakan industri. Isu utama yang menjadi perhatian ialah kawasan hutan adat masyarakat Orang Asal di Hulu Baram, di mana aktiviti pengambilan kayu balak telah disambung semula pada tahun 2024 walaupun terdapat perancangan untuk menubuhkan *Baram Peace Park*, sebuah kawasan pemuliharaan berasaskan komuniti.

Laporan ini mendedahkan salah satu kekecewaan terbesar terhadap komuniti Orang Asal Sarawak dalam tempoh terdekat ini. Kandungannya adalah berdasarkan pelaporan lapangan yang meluas, testimoni komuniti, bukti bergambar, analisis satelit, dan dokumentasi peristiwa-peristiwa penting.

Selama beberapa dekad, masyarakat Orang Asal di wilayah ini telah menentang aktiviti pembalakan dan berjaya melindungi kawasan hutan yang luas melalui usaha yang berterusan. Usaha tersebut kemudiannya mencapai kemuncak dengan visi penubuhan *Baram Peace Park* yang seterusnya diformalkan oleh Kerajaan Sarawak sebagai projek “Kawasan Hutan Ulu Baram (UBFA)”. Projek ini mendapat sokongan daripada Kerajaan Malaysia dan Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa (ITTO). UBFA pada asalnya bertujuan untuk memulakan peralihan daripada pendekatan pengambilan kayu komersial yang dibenarkan oleh kerajaan kepada pemuliharaan hutan dan tadbir urus masyarakat Orang Asal. Malah, janji asal itu telah dimungkiri secara sistematik – seperti yang didokumentasikan dalam laporan ini.

Sementara komuniti tempatan dan pertubuhan bukan kerajaan (NGO) sedang membuat persediaan bagi melaksanakan pemuliharaan berasaskan komuniti, Kerajaan Sarawak mengubah UBFA melalui proses tertutup. Daripada memberi keutamaan kepada perlindungan hutan dan hak masyarakat Orang Asal, ketua projek kerajaan menukar fokus projek kepada konsep “pengurusan Lestari hutan” – iaitu pembalakan, dengan kata lain. Ini secara langsung telah membenarkan aktiviti pengambilan kayu berterusan di bawah apa yang kononnya rangka kerja pemuliharaan.

Pada awal tahun 2024, kerajaan Sarawak telah memberikan konsesi pembalakan baharu kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd., yang bertindih melebihi 100,000 hektar dengan kawasan pemuliharaan UBFA yang telah dicadangkan. Pemberian konsesi tersebut berlaku tanpa proses tender awam, ketelusan, atau Makluman Awal, Bebas, dan Telus (MABT) daripada komuniti yang terbabit. Aktiviti pembalakan kemudiannya berkembang dengan pesat ke kawasan hutan yang difahami oleh komuniti sebagai kawasan yang akan dilindungi, dan sekali gus menyebabkan kerosakan ekologi yang meluas, termasuk penyahhutan, pemendapan sungai, serta pemusnahan habitat hidupan liar dan sumber mata pencarian kehidupan komuniti setempat. Apabila komuniti dan pihak NGO menyuarkan persoalan berkaitan perubahan ini serta kekurangan ketelusan projek, projek ini kemudiannya dibatalkan secara unilateral (satu pihak) oleh pihak kerajaan negeri.

Dengan kegagalan dalam memegang prinsip ketelusan, akauntabiliti dan mematuhi komitmen yang telah dinyatakan, kerajaan Sarawak dan ITTO telah menyebabkan komuniti menghadapi kehilangan hutan secara berterusan, perpecahan sosial yang meluas, pemaksaan tekanan ekonomi, dan kekurangan cara untuk membetulkan keadaan. Kes *Baram Peace Park* mejangkau daripada pertikaian tempatan – ia satu amaran tentang pengawasan lemah dan kegagalan mematuhi piawaian antarabangsa boleh menjejaskan usaha pemuliharaan berasaskan komuniti.

Meskipun, komuniti Orang Asal di Baram terus berjuang melalui sekatan, tindakan undang-undang dan usaha advokasi, demi menuntut penghentian segera aktiviti pembalakan, pembatalan lesen pembalakan, pelaksanaan komitmen *Baram Peace Park*, serta perlindungan kekal terhadap tanah adat mereka.

Apa yang sedang berlaku di Hulu Baram mempunyai implikasi yang akan bergema jauh melangkaui sempadan Sarawak untuk bertahun-tahun akan datang, dalam masa yang sama hutan tropika yang tidak mampu dihilangkan oleh dunia ini akan turut dimusnahkan. Laporan ini merangkumi tuntutan daripada komuniti dan saranan kepada pembuat dasar untuk menghentikan pembalakan dan melindungi hutan ini sepanjang masa untuk generasi akan datang.

1980-an

Bermulanya kegiatan pembalakan berskala besar di Sarawak

1990

Bermulanya operasi pembalakan di kawasan Sela'an

1989–2008

Pelbagai tindakan protes dan laporan polis dibuat terhadap kegiatan pembalakan.

November 2009

Idea pertama untuk mewujudkan Penan Peace Park dicadangkan.

Mac 2010

Mesyuarat Penan Peace Park di Ba Data Bila

2010–2023

Pembangunan projek Baram Peace Park yang diterajui dan dibangunkan bersama masyarakat.

13 November 2020

Projek Ulu Baram Forest Area (UBFA), yang sebelum ini dikenali sebagai projek Baram Peace Park, diluluskan oleh ITTC

20 Mac 2023

Majlis menandatangani projek UBFA

ITTO
INTERNATIONAL TROPICAL
TIMBER ORGANIZATION

19 April 2023

FDS menyatakan bahawa UBFA bukan projek pemuliharaan

Mei 2023

Tanda-tanda awal kegiatan pembalakan oleh Borneo-land muncul di Ulu Baram. Masyarakat Penan mendirikan sekatan bagi menghentikan pembinaan jalan pembalakan

31 Ogos 2023

Lesen pembalakan Samling di kawasan UBFA tamat tempoh. Masyarakat yang terlibat dalam UBFA tidak dimaklumkan

12 Mac 2024

FDS secara tertutup memberikan lesen pembalakan kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd.

09 Julai 2024

Kegiatan pembalakan bermula di komuniti Penan Ba Data Bila.

10 Julai 2024

Pengarah Hutan menafikan dakwaan bahawa kegiatan pembalakan sedang berlaku di Ulu Baram

27 Ogos 2024

Masyarakat menghantar petisyen kepada Premier Sarawak untuk meminta kegiatan pembalakan dihentikan. Petisyen tersebut tidak menerima maklum balas

10 October 2024

FDS meminta supaya projek UBFA ditamatkan

08 Januari 2025

Masyarakat Penan memfailkan permohonan semakan kehakiman.

Februari 2025

Kegiatan pembalakan terus berjalan tanpa henti. Pemantauan masyarakat Penan menunjukkan kegiatan pembalakan berskala besar yang berlaku dengan pantas.

21 Jun 2025

Seorang penduduk Penan menghubungi Premier Sarawak dan Suruhanjaya Hak Asasi Manusia Malaysia (SUHAKAM)

09 September 2025

Petisyen dalam talian antarabangsa dilancarkan bagi menuntut lesen pembalakan tersebut dibatalkan.

24 September 2025

SAVE Rivers dan Keruan menghantar surat kepada Premier Sarawak untuk mendapatkan penjelasan – surat tersebut masih belum mendapat jawapan.

23–25 September 2025

Lawatan siasatan SUHAKAM ke Ba Data Bila ditangguhkan berikutan bantahan FDS

September–October 2025

FDS menjalankan kempen menentang penglibatan pertubuhan bukan kerajaan (NGO)

November 2025

Imej satelit baharu menunjukkan peningkatan ketara dalam kegiatan pembalakan.

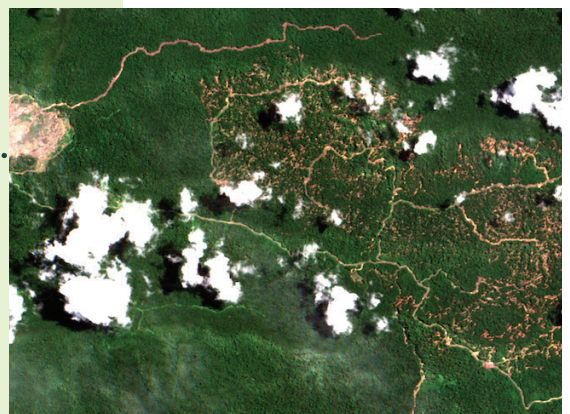
09 November 2025

Surat bantahan dihantar kepada Kerajaan Jepun dan kementerian berkaitan, meminta supaya pembiayaan bagi projek-projek ITTO di Sarawak dihentikan serta-merta

6162 People have already signed.

You too can join in!

12 November 2025

Pengarah Jabatan Hutan Sarawak mengelak daripada bertemu aktivis Orang Asal semasa lawatannya ke Osaka.

17 November 2025

Jabatan Hutan Sarawak menyerang wakil masyarakat Orang Asal melalui media sosial.

18 Disember 2025

Mahkamah Tinggi Sabah dan Sarawak menolak cabaran terhadap lesen pembalakan Borneoland.

31 Disember 2025

Pengurus Besar Borneoland dilaporkan mengeluarkan ugutan dan kenyataan yang dianggap oleh masyarakat sebagai berunsur fitnah

26 Februari 2026

Rekod Rayuan difailkan di Mahkamah Rayuan Malaysia bagi mencabar keputusan berhubung permohonan semakan kehakiman

Mac 2026

Tujuh kampung Kenyah dan Penan dari kawasan Selungo dan sekitarnya bersatu melalui surat bantahan bagi menyatakan penolakan terhadap pencerobohan Borneoland.

April 2026

Wakil masyarakat berkumpul bagi menuntut lesen pembalakan tersebut dibatalkan.

Sehingga kini

Kegiatan pembalakan terus berlangsung tanpa henti.

1. Pengenalan : Buldozer Kembali Beroperasi

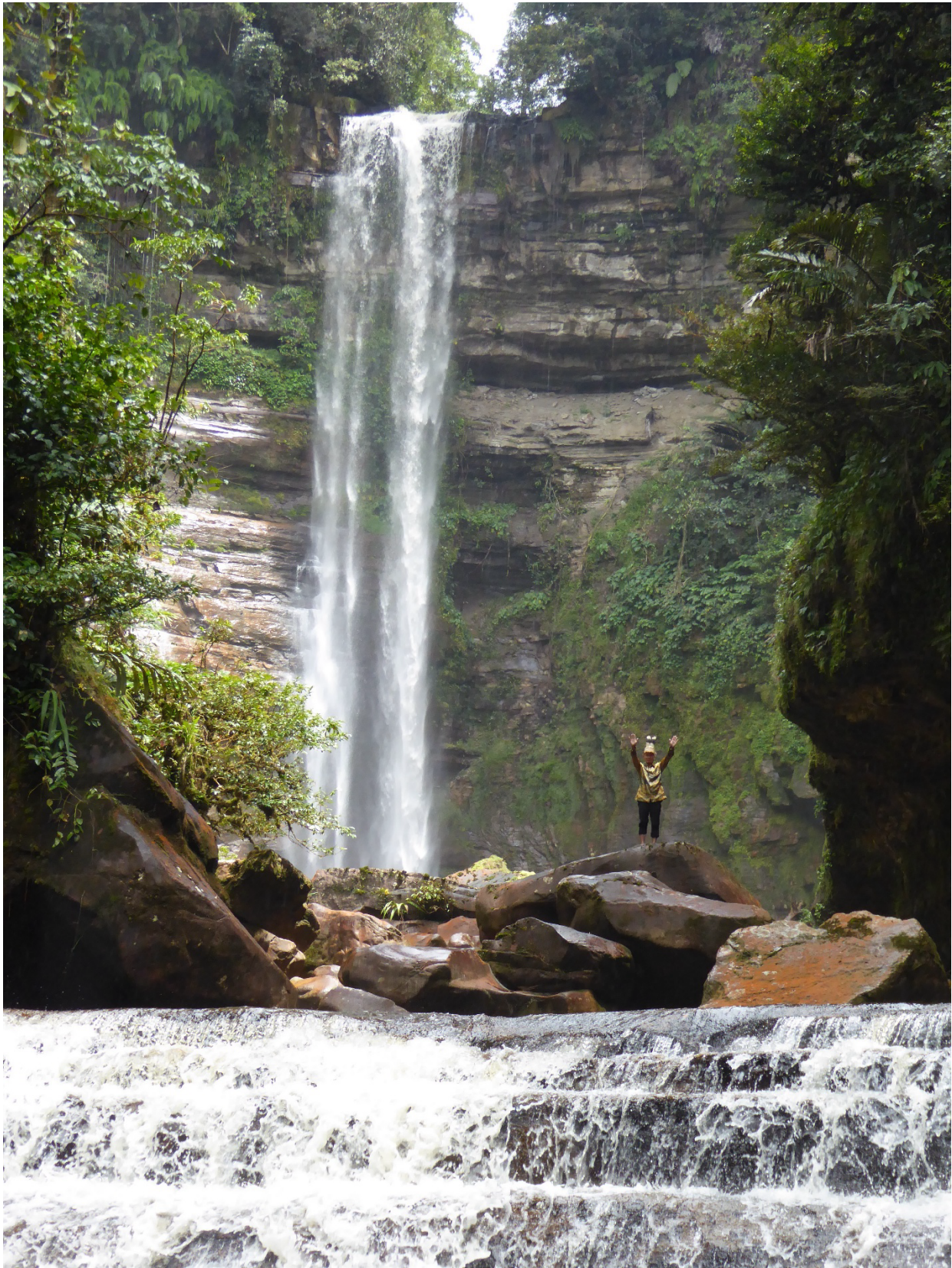

Gambar 1: Imej satelit yang menunjukkan operasi pembalakan di Ba Data Bila (SPOT 6, 20 April 2025)

Wilayah Ulu Baram di Sarawak, Borneo Malaysia, melingkungi sebahagian daripada landskap hutan hujan primer terakhir di negeri ini yang tidak dilindungi. Terbentuk lebih daripada 130 juta tahun yang lalu, hutan hujan tropika ini merupakan antara yang tertua di dunia dan merupakan kawasan tumpuan kepelbagaian biodiversiti yang amat penting.¹ Hutan ini merupakan habitat kepada spesies yang jarang ditemui, terancam dan endemik, termasuk harimau dahan Borneo, burung enggang gading, bunga parasit *Rafflesia* dan pokok dipterokarpa yang menjulang tinggi, sambil berfungsi sebagai kawasan tadahan air yang mustahak serta penampungan penting terhadap perubahan iklim global.² Hutan di Sarawak telah menjadi tempat tinggal komuniti Orang Asal sejak turun temurun – dengan bukti menunjukkan bahawa sejarah penempatan sekurang-kurangnya lima puluh ribu tahun yang lalu.³

Gambar 2: Pokok gergasi hutan hujan tropika di Sarawak, Malaysia

Gambar 3: Air Terjun Oong Tekiwit di Baram Peace Park di Ba Data Bila, Sarawak, Malaysia

Selepas beberapa dekad berlangsungnya aktiviti pembalakan industri yang disokong oleh kerajaan, dianggarkan kurang daripada 10% hutan di Sarawak masih kekal dalam keadaan sempurna sepenuhnya.⁴ Di Ulu Baram, kawasan hutan yang masih belum dibalak sebahagian besarnya kekal disebabkan oleh penentangan berterusan oleh komuniti Orang Asal selama beberapa dekad ini.

Komuniti Penan yang khususnya telah mengadakan sekatan terhadap syarikat pembalakan, mendokumentasikan pencerobohan, serta mempertahankan wilayah mereka sejak industri pembalakan berkembang pesat pada tahun 1980-an.⁵ Visi penubuhan *Baram Peace Park* bermula daripada usaha penentangan ini. Komuniti Penan telah membangunkan inisiatif ini bagi memastikan perlindungan jangka masa panjang terhadap hutan, di samping memperkukuhkan hak tanah serta peranan komuniti Orang Asal dalam pengurusan kawasan wilayah tanah adat mereka.

Selepas perundingan menjelang tahun, kempen awam dan usaha lobi politik, pada tahun 2020 *Baram Peace Park* dilihat telah mendapat sokongan kerajaan serta satu visi bersama. Perasaan optimisme yang tinggi dapat dirasai dikalangan semua pihak — khususnya komuniti yang telah berusaha menjadikan visi ini satu realiti:

“Komuniti mengalu-alukan inisiatif Jabatan Hutan Sarawak dan sokongan ITTO. Ini memberi satu isyarat yang penting kepada komuniti yang telah lama menunggu agar projek ini dapat dimajukan. Ia menunjukkan bahawa kerajaan dan komuniti antarabangsa menitikberatkan kebimbangan serta kepentingan komuniti. Komuniti Baram berhasrat untuk melihat pelaksanaan zon pelindung dan mengalu-alukan peranan baharu mereka sebagai pembuat keputusan yang utama dalam rancangan ini”⁶⁷

– Peter Kallang, Orang Asal suku kaum Kenyah dan Pengerusi SAVE Rivers

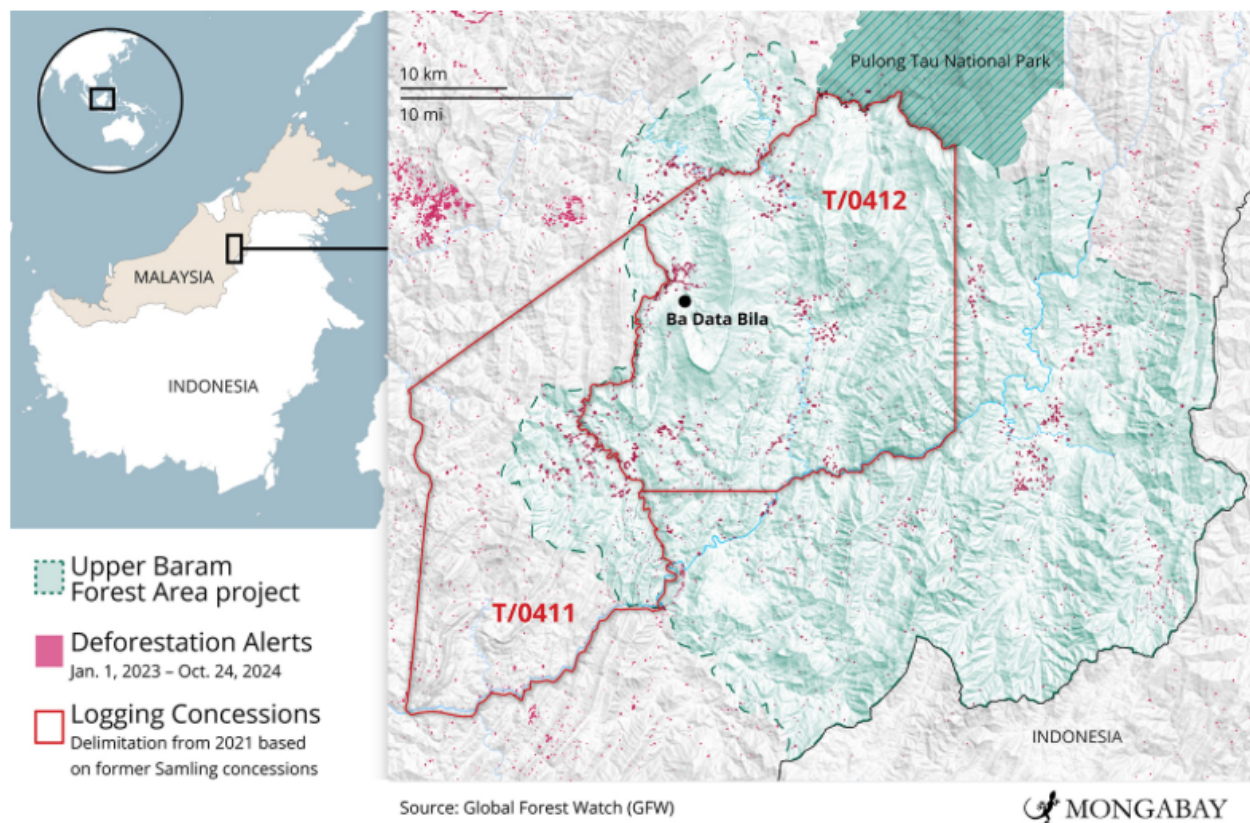
Ketika komuniti sedang membuat persiapan untuk mengambil alih pengurusan hutan mereka secara rasmi melalui pengiktirafan, pegawai di peringkat tertinggi kerajaan Sarawak dengan secara rahsia sedang menghasilkan sesuatu yang memberi hasil yang berbeza.^{1 8} **Di sebalik visi awam untuk pembangunan lestari dan pemuliharaan, ancaman yang sama yang telah ditentang oleh komuniti selama beberapa dekad lalu sedang dirancang untuk kembali dengan nama yang baharu.**

Imej satelit dari bulan Ogos 2024 menunjukkan aktiviti pembalakan intensif telah mula memasuki kawasan cerun Gunung Murud Kecil, sebuah mercu tanda penting di wilayah tersebut, iaitu dalam zon perlindungan teras *Baram Peace Park*. Dalam tempoh beberapa bulan, jalan pembalakan telah dibina menembusi kawasan hutan yang sebelum ini tidak terganggu, dan aktiviti pengeluaran kayu telah berkembang pesat. Pokok-pokok yang ditebang di kawasan ini adalah kebanyakannya merupakan spesies dipterokarpa, iaitu antara spesies pokok tertinggi di dunia dan menjadi habitat penting kepada kepelbagaian biodiversiti.⁹ Pokok dipterokarpa mempunyai kadar pertumbuhan yang perlahan; sesetengah spesies hanya mengalami pertambahan diameter batang kurang

¹ Masyarakat Orang Asal Sarawak telah lama mentadbir wilayah mereka berdasarkan sistem adat yang secara kolektif dikenali sebagai adat.

Walaupun kerajaan Sarawak mengiktiraf bentuk adat yang terhad, sebagaimana yang disesuaikan dan dimasukkan ke dalam undang-undang bertulis, kerajaan gagal mengiktiraf adat sebagai sistem tadbir urus yang hidup dan mempunyai kedudukan yang setara dengan undang-undang negeri. Oleh itu, komuniti terpaksa bergantung pada mekanisme tadbir urus yang dikenakan oleh kerajaan negeri dan diiktiraf secara “rasmi”.

daripada 0.4 cm setahun, dengan kadar pertumbuhan yang berbeza lebih daripada enam kali ganda di antara spesies.¹⁰ Pokok-pokok ini dikenalpastikan dapat menghasilkan di antara kayu yang paling keras dan paling tumpat yang dikenalpasti, pokok jenis ini mampu hidup sehingga beberapa ratus tahun, serta mempunyai nilai ekologi yang tidak ternilai.¹¹

Peta 1: Konsesi pembalakan yang bertindih dengan projek UBFA (Mongabay).¹²

Tidak lama sebelum aktiviti pembalakan tersebut ditemui, sebuah syarikat bernama Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. (“Borneoland”), yang dikaitkan dengan golongan elit politik dan ahli perniagaan berpengaruh di Sarawak, telah secara senyap memperoleh konsesi pembalakan baharu yang bertindih dengan lebih daripada 100,000 hektar tanah komuniti dalam kawasan *Baram Peace Park*.¹³ Tiada pengumuman awam dibuat, tiada proses tender dibuka, dan tiada rundingan atau makluman diberikan kepada komuniti yang terkesan. Namun, dalam tempoh beberapa minggu selepas konsesi tersebut diluluskan, aktiviti penggunaan gergaji rantai dan buldozer telah bermula di kawasan teras *Baram Peace Park*. **Pemantau komuniti memberi anggaran bahawa lebih daripada 160 buah lori pembalakan — yang secara keseluruhannya membawa sehingga 5,000 tan kayu¹⁴ — keluar dari kawasan konsesi tersebut pada setiap bulan, menjana pendapatan sebanyak 2.6 juta USD (10.5 juta MYR) sebulan.**²

²Pengiraan berdasarkan pemantauan komuniti, dokumen gambaran keseluruhan mengenai pemuatan lori pembalakan dan nilai kayu balak.

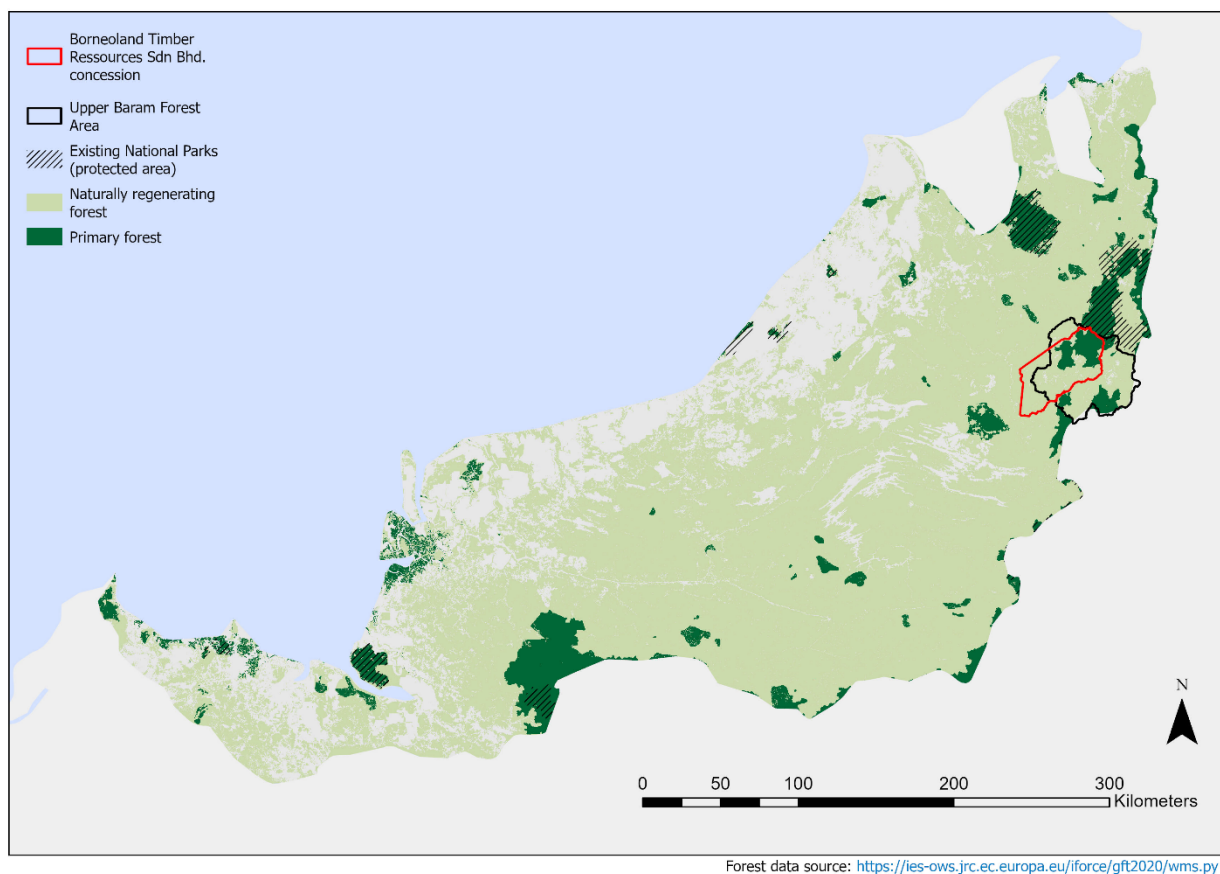
Gambar 4: Lori pembalakan keluar dari Ba Data Bila, Ulu Baram, Sarawak, Malaysia (Oktober 2025)

Gambar 5: Kem pembalakan Borneoland Timber Resources di Ba Data Bila, Ulu Baram, Sarawak, Malaysia

Kayu balak tersebut dihantar ke kilang papan, kilang venir dan fasiliti pemprosesan yang membekalkan kepada pasaran antarabangsa — dengan petunjuk yang kukuh menunjukkan bahawa Shin Yang, salah satu konglomerat kayu terbesar di Sarawak, merupakan pembeli utama. Pemantau komuniti yang telah menjejaki pergerakan lori melaporkan bahawa kayu daripada kawasan konsesi tersebut telah dihantar ke fasiliti yang dikendalikan oleh Shin Yang.³ Dari situ, kayu tersebut telah memasuki rantai bekalan eksport, di mana Jepun mengikut sejarah merupakan — dan juga kekal sebagai — pengguna utama, menyumbang lebih daripada 60% daripada jumlah eksport kayu Sarawak pada tahun 2025.¹⁵ Apabila Bruno Manser Fonds menghubungi Shin Yang untuk mendapatkan ulasan berkaitan hubungan perniagaannya dengan Borneoland, pihak tersebut tidak memberikan sebarang maklum balas.¹⁶

Pada masa yang sama, kerajaan Jepun telah menyumbangkan lebih daripada USD150,000 kepada projek *Baram Peace Park* (yang kemudiannya dinamakan semula sebagai “UBFA”) yang ditadbir oleh ITTO. Dengan kata lain, pembayar cukai Jepun turut membantu membiayai inisiatif pemuliharaan tersebut, walaupun konsesi pembalakan Borneoland giat dilaksanakan.

Peta 2: Hutan primer terakhir di Sarawak (hijau gelap), kawasan Baram Peace Park (hitam) dan konsesi pembalakan Borneoland (merah)

Kisah ini bukan perkara baharu bagi negeri Sarawak – sebuah negeri yang sudah mengalami pembalakan berturut dekad untuk tujuan eksport dan secara berterusan menghakis tanah adat Orang Asal.¹⁷ Konsesi

³Apabila diminta memberikan ulasan, Shin Yang tidak memberikan sebarang maklum balas.

pembalakan Borneoland menandakan satu titik perubahan: visi pemuliharaan yang dikongsi oleh pelbagai komuniti telah terjejas setelah ia diubahsuai bagi memudahkan penerusan semula aktiviti pembalakan industri. **Perkara yang berlaku di kawasan ini menimbulkan persoalan serius terhadap kredibiliti ITTO, yang mendakwa berperanan dalam mempromosikan pemuliharaan hutan tropika dunia yang masih ada.**

Meskipun berdepan dengan keadaan ini, komuniti di Baram percaya bahawa masih terdapat peluang untuk mengubah hala tuju. Dengan tindakan yang pantas dan tegas, kawasan hutan ini masih boleh dilindungi sebelum ia hilang secara kekal.

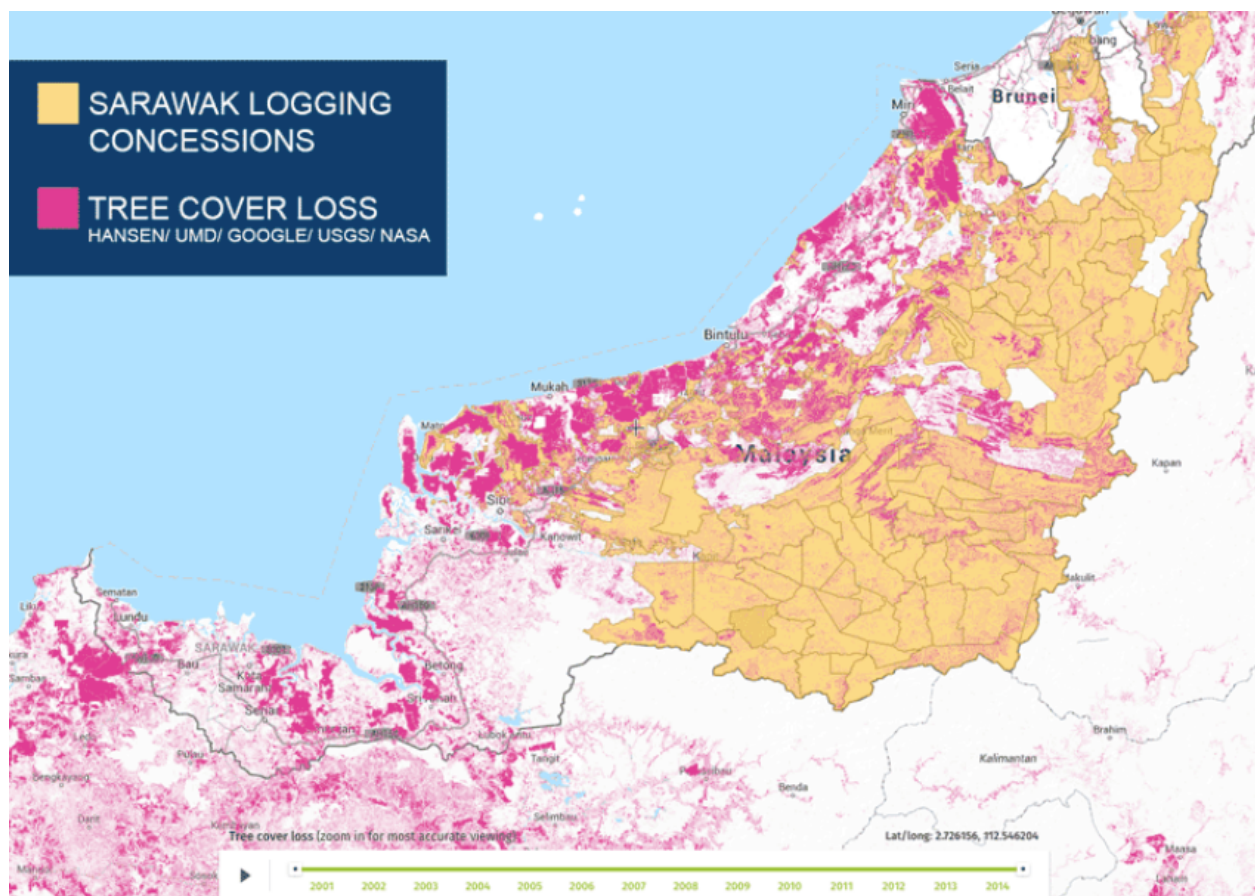

Gambar 6: Landskap Ulu Baram, Sarawak, Malaysia

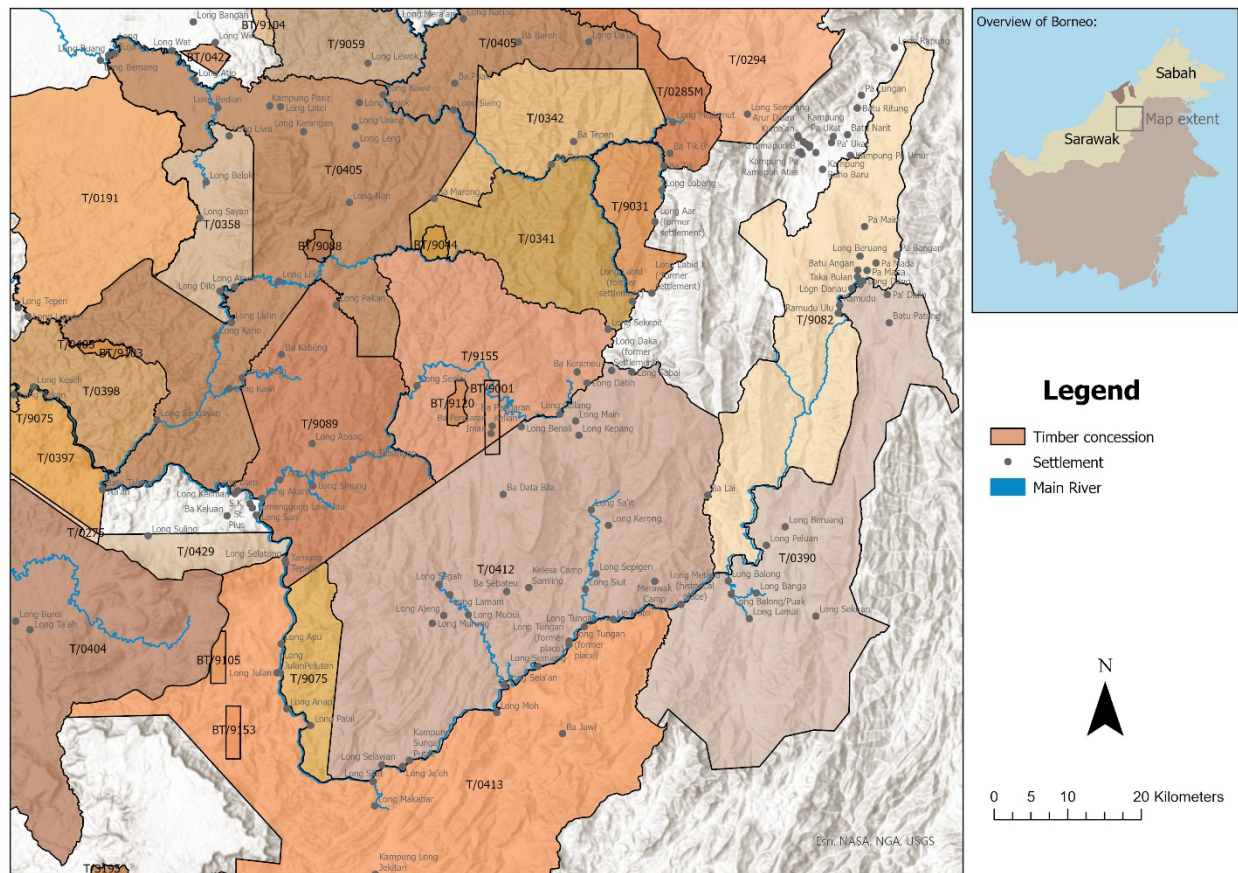
2. Baram Peace Park: Sebuah Inisiatif Pemuliharaan Orang Asal

2.1 Penentangan terhadap Pembalakan dan Pencerobohan Tanah

Sejak awal tahun 1980-an, komuniti Orang Asal di wilayah Baram telah berada di barisan hadapan dalam usaha melindungi hutan. Dalam tempoh tersebut, kawasan ini telah dibahagikan kepada konsesi pembalakan jangka panjang tanpa mengambil kira kewujudan komuniti Orang Asal yang telah mendiami kawasan tersebut sejak turun-temurun. Ketua Menteri ketika itu, Abdul Taib Mahmud (“Taib”), telah menganugerahkan konsesi-konsesi tersebut kepada syarikat-syarikat yang mempunyai hubungan secara politik, dan sekali gus mencetuskan aktiviti pembalakan yang pesat berkembang yang telah menjejaskan lebih daripada 90% kawasan hutan Sarawak menjelang tahun 2010. **Bagi komuniti di Baram, keadaan ini bermakna kehilangan hutan adat yang telah menjadi sumber makanan, air, tempat tinggal, ubat-ubatan dan budaya mereka, serta menghakis secara sistematik hak tanah adat mereka.**¹⁸

Peta 3: Kehilangan litupan pokok dalam kawasan konsesi pembalakan di Sarawak dari tahun 2001 sehingga 2014. (Global Forest Watch)¹⁹

Peta 4: Konsesi pembalakan di Ulu Baram, Sarawak, Malaysia

Apabila aktiviti pengambilan kayu semakin pesat memusnahkan hutan, komuniti mula menggerakkan usaha mempertahankan tanah mereka melalui sekatan jalan, advokasi politik, pemetaan komuniti terperinci serta tindakan undang-undang. Pada bulan Julai 1989, ketua-ketua komuniti daripada 40 buah komuniti Orang Asli di Ulu Baram dan kawasan berhampiran di Ulu Limbang telah mengeluarkan satu deklarasi rasmi yang menuntut kerajaan Taib membatalkan semua lesen pembalakan yang telah diberikan di kawasan wilayah mereka. Mereka juga menggesa kerajaan Jepun serta negara-negara lain yang mengimport kayu balak supaya menghentikan pembelian kayu yang ditebang dari hutan mereka.²⁰ Apabila tuntutan mereka tidak diendahkan, komuniti mendirikan sekatan di laluan masuk pembalakan, menghalang jentera daripada memasuki kawasan hutan yang masih belum dibalak.

Gambar 7: Sekatan di Long Ajeng pada tahun 1989, Ulu Baram, Sarawak (Jeff Libman)

Gambar 8: Sekatan di Long Ajeng pada tahun 2021, Ulu Baram, Sarawak

Sejarah Ringkas Sekatan Jalan oleh Komuniti Orang Asal di Sarawak

Sejak tahun 1980-an, perkembangan pesat industri pembalakan di Sarawak telah mengancam tanah adat, sumber mata pencarian dan budaya komuniti Orang Asal, sekali gus mencetuskan penentangan yang meluas. Komuniti Orang Asal, khususnya suku kaum Penan, telah mendirikan sekatan jalan bagi mempertahankan cara hidup mereka yang bergantung kepada hutan.²¹

Selepas rayuan berulang kali kepada pihak berkuasa gagal menghentikan pencerobohan ke atas tanah adat mereka, komuniti Penan, Kayan dan Kelabit telah memulakan gelombang pertama sekatan jalan berskala besar pada tahun 1987, dengan ratusan peserta telah mendirikan lebih daripada 20 sekatan di sepanjang jalan pembalakan di kawasan lembangan Sungai Baram dan Limbang. Tindakan ini bertujuan menghentikan aktiviti pengambilan kayu balak dengan menghalang syarikat pembalakan daripada mengangkut balak keluar dari kawasan yang dipertikaikan. Sekatan tersebut lazimnya melibatkan ratusan peserta dan dibina menggunakan balak, papan serta tiang kayu.

Walaupun kebanyakan bantahan dijalankan secara aman, tindakan tersebut sering membawa kepada campur tangan pihak polis, penangkapan, ugutan serta perobohan sekatan jalan. Keadaan menjadi lebih tegang pada awal tahun 1990-an apabila sekatan jalan yang diselaraskan di beberapa lokasi dan berlangsung selama berbulan-bulan telah dirobohkan. Pada 28 September 1993, kira-kira 300 pegawai kerajaan, termasuk anggota polis dan Pasukan Simpanan Persekutuan (FRU), telah merobohkan sekatan jalan di penempatan Penan di Ba Sebateu, di mana peserta sekatan dipukul, gas pemedih mata digunakan untuk memaksa peserta bersurai, dan tempat perlindungan mereka dibakar.²²

Walaupun berdepan dengan keadaan yang sukar – termasuk kekurangan bekalan makanan, ubat-ubatan dan air bersih – sekatan jalan menjadi satu bentuk penentangan yang penting serta berjaya menarik perhatian di peringkat kebangsaan dan antarabangsa terhadap pelanggaran hak tanah Orang Asal dan kemusnahan alam sekitar.²³

Sepanjang tahun 1990-an dan 2000-an, pelbagai tindakan turut disasarkan terhadap syarikat-syarikat pembalakan utama seperti Interhill, Samling, Rimbunan Hijau dan Shin Yang. Banyak sekatan jalan telah berjaya menghentikan operasi pembalakan, menghalang perluasan ladang kelapa sawit atau melindungi kawasan tadahan air yang penting, dan mendapat perhatian antarabangsa yang penting dalam memberi tekanan kepada syarikat-syarikat berkenaan bagi memenuhi tuntutan komuniti.²⁴

Pada tahun 1998, empat buah komuniti Penan di Ulu Baram telah memfailkan satu kes penting terhadap Kerajaan Negeri Sarawak dan kumpulan pembalakan Samling. Mereka memohon pengiktirafan rasmi terhadap

Hak Adat Bumiputera (Native Customary Rights, NCR) ke atas 41,500 hektar tanah hutan hujan tropika serta pembatalan lesen pembalakan yang berkaitan. Dua puluh tahun kemudian, Mahkamah Tinggi telah memutuskan kes tersebut memihak kepada defendan, dengan alasan bahawa komuniti Penan, sebagai komuniti pemburu-pengumpul nomad yang mengikut sejarah tidak mempunyai penempatan tetap, tidak mempunyai tuntutan undang-undang terhadap tanah yang telah mereka diami sejak turun-temurun.^{25 26}

Biarpun penentangan berterusan, aktiviti pembalakan terus berkembang di seluruh wilayah, dan syarikat-syarikat pembalakan utama terus berkembang dalam kemusnahan hutan primer bagi tujuan pengambilan kayu dan keuntungan. Negeri Sarawak menghadapi salah satu kadar penebangan hutan yang paling pesat di Asia Tenggara. Melalui perkembangan pesat ladang kelapa sawit pada tahun 2000-an, hutan telah ditukar menjadi ladang monokultur, dan minyak sawit muncul sebagai paradigma ekonomi baharu.²⁷

Penentangan terus berlanjutan sehingga tahun 2000-an, dengan sekatan jalan didirikan semula di kawasan-kawasan utama.²⁸ Usaha penentangan ini telah menghasilkan beberapa pencapaian penting. Ia memperlambatkan perluasan aktiviti pembalakan ke kawasan hutan penting yang belum dibalak, malah dalam sesetengah keadaan berjaya menangguhkan operasi pembalakan selama beberapa tahun. Sekatan jalan tersebut turut menarik perhatian di peringkat kebangsaan dan antarabangsa, sekali gus mencetuskan usaha advokasi yang lebih meluas berkaitan Hak Adat Bumiputera (NCR) di Sarawak. Tindakan ini turut memperkukuh sistem pengurusan komuniti apabila komuniti dari pelbagai kampung menyelaraskan tindakan dan membangunkan strategi bersama bagi melindungi tanah adat mereka. Dalam keadaan ini, usaha-usaha ini disertai dengan inisiatif pemetaan komuniti, yang menjadi asas penting kepada tuntutan hak tanah.

Walau bagaimanapun, pencapaian tersebut kekal rapuh. Tanpa pengiktirafan undang-undang terhadap hak tanah mereka, komuniti terus terperangkap dalam kitaran mempertahankan kawasan mereka daripada pencerobohan baharu. Kejayaan yang dicapai di lapangan boleh dihindari dengan perobohan sekatan jalan, kemasukan kontraktor baharu, atau perubahan skala aktiviti pembalakan yang dijalankan di kawasan tersebut.

Hak Tanah di Sarawak

Komuniti Orang Asal berdepan dengan cabaran yang besar dalam mendapatkan pengiktirafan undang-undang terhadap wilayah adat mereka. Di bawah Kanun Tanah Sarawak, semua tanah secara asasnya dianggap sebagai milik kerajaan. Tanah Hak Adat Bumiputera (Native Customary Rights, NCR) hanya diiktiraf apabila komuniti dapat membuktikan cara penggunaan tanah tertentu, terutamanya pembukaan hutan untuk tujuan pertanian sebelum tahun 1958.²⁹ Kerajaan negeri banyak bergantung kepada fotografi ariel sejarah untuk menentukan sama ada kawasan tanah yang dituntut pernah diteroka, namun fotografi ariel tersebut jarang dikongsi dengan komuniti. Kawasan hutan yang digunakan untuk memburu, mengumpul hasil hutan, amalan kebudayaan atau aktiviti pertanian tanpa pembukaan hutan tidak diberikan pengiktirafan rasmi. Secara praktiknya, komuniti yang berusaha mendapatkan pengiktirafan hak tanah perlu melalui proses yang panjang dan melibatkan kos yang tinggi, namun banyak tuntutan akhirnya ditolak.³⁰

Walaupun kerajaan negeri telah meminda Kanun Tanah pada tahun 2018 bagi memperkenalkan konsep “Native Territorial Domains (NTDs)”, mekanisme ini masih jauh daripada pengiktirafan keseluruhan wilayah adat masyarakat Orang Asal. NTD hanya boleh diwujudkan di kawasan yang berada dalam, bersempadan atau bersebelahan secara langsung dengan tanah NCR (telah diiktiraf secara sah) yang sedia ada dan, serta masih tertakluk kepada kawalan oleh kerajaan negeri.³¹ Jurang antara penguasaan tanah oleh komuniti dan pengiktirafan rasmi telah membenarkan kawasan wilayah Orang Asal yang luas diperuntukkan untuk aktiviti pembalakan dan inisiatif penggunaan tanah lain yang diterajui kerajaan tanpa pengiktirafan terhadap pemilikan masyarakat Orang Asal.

Walaupun tempoh paling intensif penyahutan di Sarawak telah berlalu, aktiviti pembalakan masih belum dihentikan. Menurut Global Forest Watch, di negeri Sarawak sahaja telah kehilangan 3.4 juta hektar liputan pokok di antara tahun 2001 hingga 2025,³² iaitu kawasan yang lebih besar daripada negara Belgium. Sebanyak satu perempat daripada hutan yang hilang dalam tempoh tersebut merupakan hutan primer.³³ **Selain daripada sejumlah kecil peluang pekerjaan yang disediakan kepada komuniti tempatan, hasil daripada industri pembalakan tidak pernah sampai kepada kampung-kampung. Sebaliknya, komuniti terpaksa menanggung kos ekologi dan budaya akibat kehilangan besar tersebut.**

Walaupun komuniti telah berjaya melindungi beberapa kawasan hutan, penentangan semata-mata tidak mencukupi untuk memastikan pemuliharaan jangka panjang. Semakin lama, komuniti mula menyedari keperluan terhadap satu mekanisme yang dapat menyediakan perlindungan berkekalan dengan memperkukuhkan kawalan mereka terhadap wilayah mereka — walaupun tanpa pengiktirafan undang-undang sepenuhnya.

2.2 Satu Visi Baru: “Penan Peace Park”

Pada November 2009, satu gabungan yang terdiri daripada 17 buah kampung Penan di Ulu Baram, dengan bantuan pertubuhan bukan kerajaan (NGO) Bruno Manser Fonds (BMF), telah mengemukakan satu strategi baharu untuk mempertahankan hutan mereka — iaitu pendekatan yang beralih daripada penentangan secara reaktif kepada visi proaktif berkaitan tadbir urus wilayah. **Mereka mencadangkan penubuhan *Penan Peace Park*: sebuah kawasan pemuliharaan yang ditentukan oleh komuniti dengan keluasan kira-kira 163,000 hektar, meliputi kawasan teras di sekitar mercu tanda Gunung Murud Kecil, yang akan dilindungi daripada aktiviti pembalakan dan diuruskan secara kolektif.**

Inisiatif ini dilancarkan secara rasmi semasa satu perhimpunan di kampung Long Ajeng yang dihadiri oleh hampir 200 wakil Penan dari seluruh kawasan tersebut.³⁴ Kawasan yang dicadangkan merangkumi kawasan tadahan air yang penting, kawasan hutan primer yang masih utuh, kawasan perburuan, kawasan sumber makanan utama seperti kebun sagu, serta tapak-tapak yang mempunyai kepentingan budaya.⁴

⁴ Kebun sagu ialah kawasan pokok sagu yang diurus secara khusus; pokok ini mempunyai batang yang kaya dengan kanji dan merupakan makanan ruji tradisional (na'o) serta sumber yang diwarisi dan dimiliki menurut adat.

Gunung Murud Kecil

Gunung Murud Kecil (1,626 m) merupakan sebuah mercu tanda gunung yang penting di wilayah Ulu Baram, Sarawak. Komuniti Penan di kawasan tadahan air Sungai Selungo menceritakan kisah berikut tentang asal usul gunung tersebut:

“Pada suatu ketika dahulu, terdapat sekumpulan masyarakat nomad yang bertukar menjadi batu disebabkan oleh buah cempedak. Pada suatu hari, ketika musim buah yang sangat lebat, seorang warga tua keluar memburu. Anjing-anjingnya menyalak mengejar seekor rusa jantan yang tanduknya patah sebelah, namun dia gagal membunuh haiwan tersebut.

Dalam perjalanan pulang, dia menemui sepohon pokok cempedak yang sarat dengan buah. Dia memanjat pokok itu dan mula memakan buahnya. Kerana terlalu gembira, dia memetik lebih banyak buah lalu mencampakkannya ke tanah. Setelah kenyang dan turun dari pokok, dia melihat longgokan buah yang bertaburan di bawah.

Dia berkata kepada dirinya sendiri, ‘Sayang sekali jika semua buah ini dibiarkan membazir.’ Lalu dia mengopek beberapa biji buah dan memberikannya kepada anjing-anjingnya. Anjing-anjing itu pun kenyang, tetapi masih banyak buah yang berbaki. ‘Jika aku tinggalkan di sini, semuanya akan rosak,’ fikirnya. Maka dia mencucuk buah-buah yang tinggal dan mengikatnya pada belakang anjing-anjingnya.

Apabila dia kembali ke kem dia, ramai orang ketawa melihat anjing-anjing itu membawa buah cempedak di belakang mereka. Dan tidak lama kemudian, awan hitam mula berkumpul, guruh berdentum, kilat sabung-menyabung, dan angin kencang mula bertiup. Bunyi guruh ialah suara roh liwen. Batu-batu jatuh dari langit lalu menukarkan manusia dan rumah-rumah mereka menjadi batu. Seluruh komuniti itu bertukar menjadi Batu Murud.⁵

Sehingga hari ini, sesetengah orang yang mendaki Gunung Murud mengatakan bahawa terdapat sebuah tebing yang memperlihatkan bayangan wajah manusia. Menurut mereka, itulah kesan daripada liwen dan penderitaan yang menimpa komuniti tersebut akibat buah cempedak.”³⁵

⁵ Secara harfiah, “Batu/Tebing Murud”; ini merupakan salah satu bahagian Gunung Murud, yang sebenarnya berbentuk rabung yang panjang.

Gambar 9: Kem pembalakan Kelesa dengan mercu tanda Gunung Murud Kecil di latar belakang

Kerajaan Sarawak telah menolak cadangan penubuhan Penan Peace Park. Pengarah Hutan Sarawak dan Pemangku Setiausaha Tetap Kementerian Perancangan dan Pengurusan Sumber pada ketika itu, Len Talif Salleh, menyatakan bahawa taman tersebut “tidak mempunyai asas undang-undang dan tidak diiktiraf oleh kerajaan negeri” kerana ia terletak dalam kawasan yang hampir keseluruhannya telah diperuntukkan untuk aktiviti pembalakan.³⁶ Seperti tuntutan Hak Adat Bumiputera (Native Customary Rights, NCR) sebelum ini, ketiadaan pengiktirafan rasmi daripada kerajaan negeri menyebabkan *Penan Peace Park* tidak mempunyai pengiktirafan dari sudut perundangan, walaupun kawasan tersebut telah diurus dan digunakan oleh komuniti Orang Asal sejak turun-temurun.

Gambar 10 dan 11: Pelancaran cadangan Penan Peace Park di Long Ajeng, Ulu Baram (November 2009)

Namun begitu, komuniti Penan terus membangunkan konsep tersebut dan menjelang tahun 2012, dengan kerjasama Bruno Manser Fonds (BMF) dan pertubuhan bukan kerajaan (NGO) hak Penan tempatan, Keruan, mereka telah membangunkan pelan pengurusan serta Piagam *Penan Peace Park* (Penan Peace Park Charter) yang menggariskan prinsip-prinsip tadbir urus, pemuliharaan dan pembangunan komuniti. Piagam tersebut menekankan tiga keutamaan yang saling berkait, iaitu hak dan penentuan sendiri masyarakat Orang Asal, penghormatan serta perlindungan terhadap ekosistem hutan, dan pembangunan inisiatif ekonomi yang mampan.³⁷

Pada asasnya, konsep *Penan Peace Park* bersifat praktikal dan juga berunsur politik. Ia bertujuan untuk memformalkan amalan sedia ada dalam pengurusan tanah secara kolektif, termasuk penggunaan sumber hutan secara bergilir, perlindungan kawasan yang mempunyai kepentingan ekologi, serta proses membuat keputusan berasaskan komuniti, dalam satu rangka kerja wilayah yang jelas. Pada masa yang sama, konsep ini berfungsi sebagai cadangan alternatif kepada model pembangunan yang diterajui kerajaan dengan menegaskan bahawa pemuliharaan dan jaminan kelangsungan hidup komuniti perlu dicapai tanpa bergantung kepada pembalakan industri. *Penan Peace Park* merupakan satu usaha untuk menamatkan kebuntuan yang berpanjangan antara komuniti Penan dengan kerajaan negeri serta syarikat-syarikat pembalakan berhubung aktiviti pembalakan di kawasan yang dituntut sebagai tanah Hak Adat Bumiputera (NCR) Penan. Namun begitu, seperti usaha-usaha sebelum ini, inisiatif ini tetap terhalang oleh kekangan yang sama, iaitu ketiadaan pengiktirafan terhadap hak tanah mereka oleh Kerajaan Sarawak, khususnya di bawah kepimpinan Ketua Menteri pada masa itu, Abdul Taib Mahmud.

2.3 Daripada “Penan Peace Park” kepada “Baram Peace Park”

Abdul Taib Mahmud, Ketua Menteri Sarawak yang berkhidmat paling lama, telah memimpin negeri ini dalam salah satu tempoh kemusnahan hutan tropika yang paling meluas di dunia. Sepanjang lebih tiga dekad pemerintahannya (1981–2014), kawasan hutan di Sarawak telah mengalami pembalakan secara besar-besaran dan ditukar kepada ladang-ladang komersial. Siasatan yang dijalankan oleh organisasi alam sekitar dan antirasuah mendakwa bahawa pemberian konsesi pembalakan dan lesen tanah telah memperkayakan Taib, ahli keluarganya serta golongan elit perniagaan yang mempunyai hubungan politik.³⁸ Hanya selepas Taib meletakkan jawatan sebagai Ketua Menteri Sarawak pada awal tahun 2014, selepas 33 tahun memegang jawatan tersebut, barulah rancangan untuk mewujudkan kawasan pemuliharaan berasaskan komuniti dapat dimajukan secara lebih bermakna dengan Kerajaan Sarawak.

Pengganti Taib, Adenan Satem, menunjukkan perubahan yang ketara dari segi pendekatan dan dasar. Pada bulan November 2014, beliau telah memanggil enam orang tokoh utama industri pembalakan di Sarawak dan mengarahkan mereka menandatangani satu ikrar integriti korporat.³⁹ Pada tahun berikutnya, dalam satu ucapan di London, beliau mengisytiharkan bahawa tiada lagi konsesi baharu bagi pembalakan atau ladang kelapa sawit akan dikeluarkan di bawah pentadbirannya.⁴⁰

Dalam program yang sama, satu delegasi pemimpin Penan dari Ulu Baram telah mengemukakan permohonan kepada Adenan untuk mendapatkan pengiktirafan rasmi terhadap *Penan Peace Park*. Walaupun cadangan tersebut pernah ditolak sebelum ini, beliau memberikan maklum balas yang positif dengan syarat inisiatif tersebut diperluaskan untuk merangkumi komuniti Orang Asal lain di wilayah berkenaan.⁴¹ Perkembangan ini

menandakan satu titik perubahan yang penting apabila projek tersebut beralih daripada tuntutan wilayah yang diterajui oleh komuniti Penan kepada satu inisiatif pemuliharaan dan pemerkasaan yang lebih inklusif, melibatkan pelbagai komuniti dan pelbagai suku kaum.

Pelaksanaan projek ini telah dipertanggungjawabkan kepada Jabatan Hutan Sarawak (Forest Department Sarawak, FDS), yang turut bertanggungjawab menguruskan konsesi pembalakan. Melalui beberapa siri perundingan yang dibantu oleh FDS, dan dengan input teknikal daripada penasihat ITTO jabatan tersebut, iaitu mendiang Paul Chai, inisiatif ini secara beransur terbentuk semula menjadi satu rangka kerja bersama yang melibatkan komuniti dan pihak kerajaan. Berikutan hubungan kerjasama yang erat antara Kerajaan Malaysia dengan ITTO, organisasi tersebut kemudiannya mengambil peranan utama dalam projek ini serta berjanji untuk menyediakan sokongan dan peruntukan.

Pada peringkat ini, projek tersebut telah diperluaskan untuk melibatkan sebanyak 32 buah kampung daripada empat kumpulan Orang Asal, iaitu Penan, Kenyah, Kelabit dan Saban, serta dinamakan semula sebagai *Baram Peace Park* bagi mencerminkan hasrat bersama komuniti di Ulu Baram. Kawasan taman yang dirancang kini meliputi kawasan hutan dan tanah pertanian yang bersambung seluas 283,000 hektar di hulu Sungai Baram, bersempadan dengan Taman Negara Pulong Tau di Sarawak dan Taman Negara Kayan Mentarang di wilayah Kalimantan Utara, Indonesia.⁴² Di tengah-tengah *Baram Peace Park* terletak kawasan teras seluas 79,000 hektar yang terdiri daripada hutan primer yang masih utuh dan tidak pernah dibalak, iaitu kawasan hutan primer terbesar di Sarawak di luar kawasan taman negara. Menghubungkan taman-taman negara ini dengan sebuah kawasan pemuliharaan berasaskan komuniti Orang Asal akan mewujudkan koridor hidupan liar yang amat penting.

Gambar 12: Pemimpin-pemimpin Orang Asal mengemukakan cadangan *Penan Peace Park* kepada Ketua Menteri Adenan Satem di London, 5 Mei 2015

Apabali Baram Peace Park Berjaya dilaksanakan, saya berharap hak ke atas tanah ini akan milik kami, Masyarakat Orang Asal. Kami hanya akan membenarkan pihak yang menjalankan sebarang aktiviti di kawasan hutan jika kami memilih untuk berbuat demikian dan hanya dengan kebenaran kami

– Lukas, Long Murung

Baram Peace Park membawa nilai dan matlamat yang sama seperti *Penan Peace Park*, dengan penambahan fokus terhadap penjanaan pendapatan melalui aktiviti seperti agroperhutanan, penanaman semula hutan dan ekopelancongan. Pada Februari 2023, seramai 118 wakil daripada 26 komuniti yang mengambil bahagian telah berhimpun bagi memformalkan visi tersebut melalui satu deklarasi bersama.⁴³ **Deklarasi Baram Peace Park menyeru perlindungan undang-undang kekal bagi zon teras hutan primer, pengiktirafan struktur tadbir urus Orang Asal, dan Makluman Awal, Bebas, dan Telus (MABT) dalam semua keputusan yang memberi kesan kepada wilayah Orang Asal.** Visi ini disokong oleh gabungan pertubuhan bukan kerajaan (NGO) antarabangsa,

termasuk Keruan dan SAVE Rivers dari Sarawak, Bruno Manser Fonds (BMF) dari Switzerland, serta The Borneo Project yang berpangkalan di Amerika Syarikat.

Gambar 13: Mesyuarat UBFA di Long Lamam (Februari 2023)

Sejak awal lagi, *Baram Peace Park* bergantung kepada satu premis yang sukar: di dalam rangka kerja hak tanah Orang Asal yang lemah di Sarawak, perlindungan yang berkekalan hanya dapat dicapai dengan sokongan kerajaan. Namun, untuk memperoleh sokongan tersebut, komuniti terpaksa bergantung kepada pihak berkuasa yang sama, yang kepentingannya sering kali bertentangan dengan hak penentuan nasib sendiri komuniti Orang Asal.

Pada bulan Mac 2023, Jabatan Hutan Sarawak (Forest Department Sarawak, FDS) dan International Tropical Timber Organization (ITTO) telah melancarkan secara rasmi satu projek bersama bertajuk “*Management of the Upper Baram Forest Area for Conservation and Sustainable Development with Involvement of Local Communities*”. Projek ini merujuk kepada kawasan tersebut sebagai Upper Baram Forest Area (UBFA) dan bukannya *Baram Peace Park*, namun telah dibentangkan kepada masyarakat umum sebagai satu model tadbir urus dan pemuliharaan secara kolaboratif antara Kerajaan Sarawak dengan komuniti Orang Asal.

Dokumen asal ITTO mengesahkan bahawa salah satu objektif utama projek tersebut adalah “*to manage the Upper Baram Forest Area for biodiversity conservation and socio-economic development for the benefits of local communities*” [untuk menguruskan Upper Baram Forest Area bagi tujuan pemuliharaan biodiversiti dan pembangunan sosioekonomi demi manfaat komuniti tempatan]. Dokumen tersebut turut menyenaraikan “*79,000 ha secured for conservation by year 2*” [79,000 hektar dijamin untuk tujuan pemuliharaan menjelang tahun kedua] sebagai salah satu penunjuk yang boleh diukur bagi mencapai objektif tersebut⁴⁴ Satu lagi andaian utama yang dinyatakan ialah “*government decision to excise core area from license areas for conservation*” [keputusan kerajaan untuk mengeluarkan kawasan teras daripada kawasan berlesen bagi tujuan pemuliharaan].

Dengan kata lain, projek ini mengandaikan bahawa Kerajaan Sarawak akan mengeluarkan kawasan teras pemuliharaan daripada kawasan yang dilesenkan untuk pembalakan. Keadaan ini mewujudkan satu peluang penting untuk menyelaraskan matlamat pemuliharaan kerajaan dengan visi yang diterajui komuniti di sebalik *Baram Peace Park*, - iaitu melindungi biodiversiti sambil menyokong pembangunan yang ditentukan sendiri oleh komuniti di wilayah tersebut.⁴⁵

Pada 20 Mac 2023, Jabatan Hutan Sarawak (FDS), ITTO dan para penyumbang projek telah menandatangani secara rasmi perjanjian pelaksanaan projek UBFA, satu pencapaian penting yang diraikan oleh komuniti yang terlibat. Bagi kebanyakan mereka, peristiwa ini menandakan bermulanya hubungan baharu dengan kerajaan, di mana komuniti Orang Asal akan diiktiraf sebagai rakan kongsi yang setara dalam menguruskan tanah warisan nenek moyang mereka. Keruan, SAVE Rivers dan Bruno Manser Fonds (BMF) turut dinamakan sebagai rakan kongsi rasmi projek. **Projek ini menandakan satu titik perubahan. Untuk julung kalinya, pengiktirafan rasmi terhadap tadbir urus Orang Asal serta perlindungan berkekalan bagi kawasan Ulu Baram dilihat berada dalam jangkauan.**⁴⁶

3. Projek UBFA: Janji bertentangan dengan realiti

3.1 Janji “hijau” Sarawak

Optimisme yang menyelubungi *Baram Peace Park* berpaksikan kepada perubahan politik yang lebih meluas. Walaupun kebanyakan komitmen "hijau" Sarawak kini sering diketengahkan oleh Premier Abang Johari, pendahulunya, Adenan Satem, merupakan individu yang mewujudkan keadaan yang membolehkan projek UBFA dilaksanakan. Moratorium beliau terhadap pemberian konsesi pembalakan baharu, usaha memperkenalkan ikrar integriti kepada syarikat-syarikat pembalakan, serta kesediaannya untuk berunding secara langsung dengan pemimpin-pemimpin Orang Asal menandakan satu perubahan yang nyata, walaupun belum menyeluruh, daripada model eksploitasi tanpa kawalan pada era Taib. Projek UBFA dibangunkan dalam suasana dasar tersebut.

Namun begitu, kepimpinan politik yang memungkinkan perubahan ini berakhir selepas pemergian mengejut Adenan pada tahun 2017. Sebagai pengganti beliau, Abang Johari, retorik mengenai pembangunan hijau semakin diperkukuh, walaupun komitmen asas yang menyokongnya semakin terhakis. UBFA diwarisi oleh sebuah pentadbiran yang mempunyai keutamaan yang berbeza, dan akhirnya diubah untuk memenuhi keutamaan tersebut.

Sarawak kini mendakwa telah memasuki era baharu kemakmuran "hijau", iaitu satu era yang menyaksikan negeri ini "berusaha mengurangkan kebergantungan terhadap hasil daripada pembalakan"⁴⁷ dan "mengurangkan penebangan pokok,"⁴⁸ dengan beralih kepada model ekonomi yang lebih bersih.⁴⁹ Abang Johari berulang kali menegaskan bahawa Sarawak "merupakan pemain yang serius dalam menyokong agenda global untuk menangani perubahan iklim, dan kerjasama dengan pelbagai agensi yang berwibawa serta kerajaan Persekutuan perlu diperkukuh ke arah mewujudkan alam sekitar yang mampan."⁵⁰ Pengarah Jabatan Hutan Sarawak turut menegaskan "komitmen berterusan Kerajaan Sarawak untuk memperkasa komuniti sebagai rakan strategik dalam usaha pemuliharaan hutan."⁵¹ Di muka awam, kepimpinan Sarawak secara konsisten menyatakan bahawa negeri ini "bertekad untuk menjadi model pembangunan mampan dan tindakan iklim"⁵² dan kini sedang bergerak "melangkaui pergantungan kepada industri perkayuan."⁵³

3.2 Daripada pemuliharaan kepada pembalakan “lestari”

Baram Peace Park, termasuk dalam projek UBFA, telah dikemukakan kepada ITTO oleh Kerajaan Malaysia dan diterima pakai oleh International Tropical Timber Council (ITTC) semasa Sesi ke-56 di Yokohama, Jepun pada November 2020.⁵⁴ Namun, usaha mendapatkan peruntukan terbukti mencabar kerana banyak negara anggota ITTO telah mengurangkan sumbangan mereka secara ketara selepas organisasi tersebut mengalami kerugian sebanyak USD18 juta dalam dana projek akibat pelaburan spekulatif berisiko tinggi.⁵⁵ Apabila projek UBFA gagal mendapatkan peruntukan semasa mesyuarat ITTC 2020, pelaksanaannya berada dalam keadaan terancam.

Bruno Manser Fonds (BMF), salah satu pihak yang membangunkan projek tersebut, telah melobi bandar asalnya, Basel di Switzerland, untuk bekerjasama sebagai penyumbang dana. Kerajaan Tempatan Basel menyokong matlamat projek tersebut untuk memastikan pemuliharaan 79,000 hektar hutan hujan primer di Ulu Baram, dan bersetuju untuk menyumbang USD200,000, manakala BMF menyediakan sumbangan padanan, menjadikan

jumlah keseluruhan USD400,000.⁵⁶ Kerajaan Malaysia pula bersetuju untuk menyumbang kira-kira USD800,000, manakala ITTO berjaya mendapatkan tambahan USD156,000 daripada kerajaan Jepun. Menjelang September 2022, peruntukan telah berjaya diperoleh untuk cadangan projek yang telah dikurangkan skopnya dengan jumlah bajet sebanyak USD1.36 juta..⁵⁷

Selepas melalui proses kelulusan yang panjang melibatkan pihak berkuasa Kerajaan Persekutuan Malaysia dan Kerajaan Negeri Sarawak, wakil komuniti serta penyumbang dana projek akhirnya telah dijemput menghadiri majlis tanda tangan perjanjian di Kuching, ibu negeri Sarawak, pada 20 Mac 2023. Acara tersebut dibuka kepada pihak media dan gambar-gambar yang diambil pada masa itu menunjukkan Pengarah Jabatan Hutan Sarawak, Hamden Mohammad, dan Pengarah Eksekutif ITTO, Sheam Satkuru, menandatangani perjanjian tersebut. Namun, apabila majlis tersebut berlangsung, ia menjadi jelas bahawa selain projek UBFA, satu lagi projek yang meliputi kawasan geografi yang sama turut dimasukkan dalam program tersebut. Perkara ini tidak pernah dimaklumkan kepada komuniti yang terlibat, rakan kongsi projek atau penyumbang dana.

Inisiatif tambahan tersebut, yang bertajuk “Community Empowerment in Forest Management and Forest Landscape Restoration in Upper Baram, Sarawak Malaysia”, telah diperkenalkan sebagai sebuah “projek pelengkap” yang dibiayai oleh kerajaan Jepun melalui bajet tambahan kecemasan berjumlah USD258,000.⁵⁸

Pada ketika itu, perlindungan terhadap kawasan teras seluas 79,000 hektar adalah jauh lebih rapuh berbanding gambaran awam yang diberikan mengenai projek tersebut. Seperti yang dinyatakan dalam Seksyen 2.3, dokumen asas projek menyatakan objektif pembangunan bagi memastikan kawasan hutan teras seluas 79,000 hektar tersebut dilindungi. Namun, mekanisme untuk mencapai matlamat tersebut hanya diletakkan dalam ruangan “Andaian Utama” (*Key Assumptions*) dalam matriks projek, yang dinyatakan sebagai satu keputusan kerajaan dan hanya sebagai sesuatu yang “disyorkan”. Dalam bahasa logik projek (*logframe*), perlindungan hutan teras tersebut bukanlah sesuatu yang dijanjikan untuk dilaksanakan oleh projek itu sendiri; sebaliknya, ia merupakan satu syarat yang diandaikan akan disediakan oleh Kerajaan Sarawak.⁵⁹

Andaian tersebut tidak pernah diterjemahkan kepada tindakan sebenar. Pelan-pelan yang akhirnya dilaksanakan telah beralih secara ketara daripada langkah konkrit untuk melindungi hutan teras tersebut. Pelan Operasi Tahunan pertama bagi projek pra-pelaksanaan ITTO yang berkaitan, iaitu “**Community Empowerment in Forest Management and Forest Landscape Restoration**”, yang dibiayai oleh Kerajaan Jepun dan Kerajaan Sarawak, menggunakan objektif pembangunan yang jauh berbeza: “*to contribute to the sustainable management of Upper Baram Forests for resilient local communities and ecosystems.*” Kawasan hutan teras seluas 79,000 hektar, cadangan untuk mengeluarkannya daripada kawasan lesen pembalakan, serta sasaran untuk memastikan kawasan tersebut dilindungi bagi tujuan pemuliharaan tidak dinyatakan langsung dalam dokumen tersebut, walaupun dokumen itu menyatakan bahawa logik projek (*logframe*) diteruskan tanpa perubahan.⁶⁰

Perlindungan terhadap blok hutan primer terakhir yang terbesar seumpamanya di Sarawak telah diubah secara berperingkat melalui pelbagai pelan, daripada satu sasaran pemuliharaan yang boleh diukur dalam tempoh dua tahun kepada satu perkara berunsur budi bicara yang bergantung kepada keputusan kerajaan — keputusan yang tidak pernah berlaku — walaupun pada tempoh yang sama kerajaan tersebut telah mengambil tindakan untuk memberikan lesen kawasan itu kepada Borneoland.

Pengabaian terhadap aspirasi asal projek berkaitan pemuliharaan menjadi semakin jelas pada 19 April 2023, semasa mesyuarat pihak berkepentingan projek di Miri, apabila Ketua Rakan Setempat bagi projek UBFA daripada FDS menyatakan bahawa UBFA “bukan projek pemuliharaan”.⁶¹ Apabila ditanya mengenai manfaat projek tersebut terhadap perlindungan hutan, wakil FDS menekankan konsep “pengurusan hutan lestari” — satu keperluan yang sememangnya telah diwajibkan di bawah dasar Sarawak.

Bagi komuniti yang selama hampir sedekad telah berjuang untuk mengeluarkan kawasan hutan primer ini daripada konsesi pembalakan yang meliputi tanah mereka, perubahan tersebut telah memungkiri janji utama UBFA. Pengkhianatan terhadap komitmen tersebut akhirnya terserlah apabila buldozer dan gergaji rantai muncul di pinggir kawasan teras tersebut dan mula menebang pokok hanya beberapa bulan selepas projek penting ini sepatutnya bermula.⁶²

Sejak itu, FDS terus menegaskan bahawa UBFA bukanlah projek pemuliharaan, walaupun dokumen asas projek itu sendiri menyatakan sebaliknya.⁶³ Cara perubahan ini diperkenalkan — secara senyap dan tanpa rundingan awal — mengikut cara yang sudah biasa dilalui oleh komuniti yang terlibat.

3.3 Perubahan Hala Tuju dan Kejatuhan Projek

Sejak konsep *Baram Peace Park* disesuaikan menjadi projek UBFA, pihak-pihak berkepentingan telah berulang kali berusaha mendapatkan maklumat penting berkaitan kawasan dan pelan projek, malah mereka tidak berjaya.

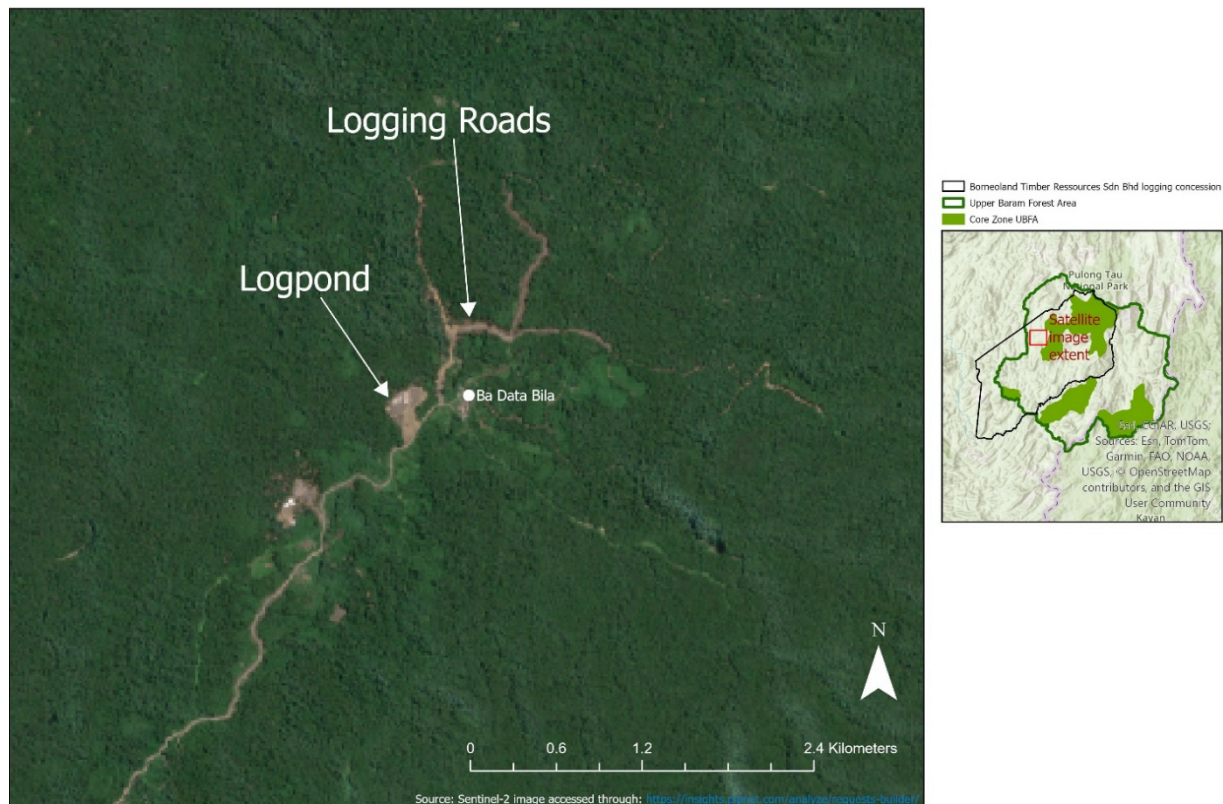
Dalam sepucuk surat yang dihantar kepada ITTO dan Jabatan Hutan Sarawak (FDS) pada Ogos 2023, yang tidak pernah menerima sebarang maklum balas, pertubuhan bukan kerajaan (NGO) Sarawak, SAVE Rivers dan Keruan, yang mewakili komuniti *Baram Peace Park*, menegaskan komitmen bersama mereka terhadap prinsip Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT) serta secara rasmi memohon akses kepada dokumen-dokumen yang berkaitan dengan pelaksanaan projek UBFA.⁶⁴ Organisasi-organisasi tersebut memohon dokumentasi yang lengkap mengenai semua konsesi pembalakan dan perladangan dalam kawasan UBFA, termasuk sempadan kawasan, lesen, had pengambilan hasil, dan keperluan pematuhan. Mereka juga meminta data terperinci mengenai amalan pengurusan hutan, termasuk pelan pengurusan di peringkat *coupe*, langkah-langkah perlindungan alam sekitar, tinjauan spesies, perlindungan spesies yang dilindungi, serta penilaian Nilai Pemuliharaan Tinggi (*High Conservation Value, HCV*). Di samping itu, mereka memohon pendedahan penuh terhadap Penilaian Impak Sosial dan Alam Sekitar, termasuk bukti proses perundingan dengan komuniti dan pensijilan yang berkaitan. Permintaan tersebut turut merangkumi maklumat mengenai semua projek infrastruktur, pertanian dan perladangan yang sedang dilaksanakan atau dirancang, serta inisiatif yang diterajui oleh pihak berkuasa berkaitan. Mereka juga memohon pelan tindakan bagi menangani pembalakan haram dan dokumen-dokumen lain yang diperlukan untuk menyokong pelaksanaan hak pihak berkepentingan tempatan di bawah prinsip MABT.

Sebagai sebuah projek kolaboratif, semua lesen pembalakan dan perladangan yang sah, pelan pembinaan jalan, Penilaian Impak Sosial dan Alam Sekitar (SEIA) serta dokumen-dokumen lain yang berkaitan merupakan maklumat penting bagi pelaksanaan projek UBFA. **Namun, dokumen-dokumen tersebut tidak pernah didedahkan kepada komuniti, penyumbang dana mahupun pihak berkepentingan daripada masyarakat sivil.** Apabila NGO membangkitkan perkara ini, Pengarah Eksekutif ITTO, Sheam Satkuru, menyatakan bahawa maklumat berkaitan telah pun dikongsi dan tiada sebarang perubahan berlaku.⁶⁵ Kenyataan tersebut tidak

mencerminkan keadaan sebenar. Dokumentasi berkenaan tidak pernah didedahkan, manakala maklumat berkaitan pelesenan pembalakan di Sarawak kekal tidak dapat diakses. Pada 30 Oktober 2023, Bruno Manser Fonds (BMF) telah menghantar satu surat rasmi yang membangkitkan kebimbangan mengenai aspek pemuliharaan, tadbir urus, penglibatan masyarakat sivil, serta perubahan fokus projek UBFA kepada apa yang digambarkan sebagai pembalakan “lestari”. Surat tersebut juga tidak menerima sebarang maklum balas.⁶⁶

Sementara itu, perkembangan di lapangan terus menunjukkan keadaan yang bercanggah dengan jaminan rasmi. Pada Ogos 2023, lesen pembalakan jangka panjang milik Samling Plywood (T/0412 dan T/0411), yang meliputi lebih daripada 170,000 hektar dalam kawasan UBFA, telah tamat tempoh selepas berkuat kuasa selama 30 tahun.⁶⁷ Walaupun perkembangan ini mempunyai kepentingan yang besar terhadap projek tersebut, perkara itu tidak dimaklumkan kepada pihak-pihak berkepentingan. **Masa kejadian tersebut juga amat ketara: lesen berkenaan tamat tempoh hanya dua minggu selepas Pengarah Eksekutif ITTO memberi jaminan kepada pihak berkepentingan projek bahawa “tiada perubahan” dijangka berlaku terhadap lesen pembalakan di kawasan projek.**⁶⁸ Pegawai kerajaan juga tidak menyebut mengenai tamatnya tempoh lesen tersebut semasa Mesyuarat Jawatankuasa Pemandu Projek UBFA yang pertama pada September 2023.

Tidak lama kemudian, anggota komuniti di kawasan Sungai Sela'an dan Sungai Selungo di Ulu Baram melaporkan aktiviti pembalakan baharu berhampiran kawasan teras dalam kawasan awal konsesi Samling yang baru sahaja tamat tempohnya. Laporan tersebut kemudiannya disokong oleh imej satelit.⁶⁹ Kumpulan masyarakat sivil telah menghantar pertanyaan rasmi kepada FDS dan ITTO bagi mendapatkan penjelasan tentang bagaimana aktiviti pembalakan boleh diteruskan dalam kawasan projek.⁷⁰ FDS bagaimanapun memberikan maklum balas secara tidak langsung melalui kenyataan media, dan bukannya melalui jawapan rasmi, dengan mendakwa bahawa tiada aktiviti pembalakan berskala besar dijalankan serta hanya terdapat “projek dan program komuniti” di kawasan tersebut.⁷¹ Kenyataan ini terbukti tidak benar kerana bercanggah dengan bukti yang dikumpulkan oleh komuniti serta imej satelit.

Peta 4: Imej satelit pada bulan Julai 2024 mengesahkan aktiviti pembalakan baru di kawasan UBFA

Komuniti terbabit telah berusaha membangkitkan kebimbangan mereka melalui saluran lain, termasuk satu petisyen yang mengandungi lebih daripada 500 tandatangan yang menyeru supaya aktiviti pembalakan di kawasan UBFA dihentikan serta-merta. Petisyen tersebut telah diserahkan melalui tangan kepada Timbalan Premier Awang Tengah Ali Hasan, Pengarah FDS Hamden Mohammad, dan Ramon Carillo daripada ITTO semasa satu persidangan perhutanan di Kuching pada Ogos 2024 (lihat Seksyen 6.1). Pertubuhan masyarakat sivil, Keruan dan SAVE Rivers, turut mengeluarkan kenyataan media bagi memperkukuh suara komuniti Penan dengan seruan: **“Selamatkan Hutan Kita!”**, serta menggesa Kerajaan Sarawak menghentikan aktiviti pembalakan dan memberikan penjelasan mengenai gangguan berterusan terhadap kawasan hutan tersebut.⁷² Menjelang pertengahan tahun 2024, persoalan yang masih belum terjawab, khususnya berkaitan kawasan kampung Ba Data Bila, semakin memuncak, dan jurang antara jaminan rasmi dengan keadaan sebenar di lapangan menjadi semakin sukar untuk diselaraskan.

Situasi tersebut mencapai kemuncaknya pada Oktober 2024. Hanya beberapa minit sebelum satu mesyuarat utama pihak berkepentingan UBFA yang melibatkan wakil ITTO, FDS, rakan kongsi NGO, penyumbang dana dan wakil komuniti, media tempatan Sarawak melaporkan bahawa Kerajaan Sarawak telah membatalkan projek UBFA secara unilateral.⁷³ Dalam satu kenyataan media, FDS menyalahkan “gangguan ketara daripada pertubuhan bukan kerajaan (NGO) tempatan dan antarabangsa, khususnya BMF dan SAVE Rivers.”⁷⁴ FDS memetik “penghantaran surat rasmi kepada pegawai tinggi, demonstrasi di luar negara, serta penerbitan artikel yang menjejaskan reputasi Sarawak dan ITTO melalui dakwaan yang tidak disokong bukti tanpa berunding dengan rakan kongsi projek terdahulu.”⁷⁵ Dengan kata lain, FDS menggambarkan tuntutan pihak berkepentingan terhadap ketelusan serta hak kepada **Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT)** bukan sebagai

komponen penting dalam proses pemuliharaan secara kolaboratif, tetapi sebagai satu bentuk gangguan. Walau bagaimanapun, susunan kronologi menunjukkan gambaran yang berbeza. Lesen Borneoland telah dikeluarkan pada Mac 2024, iaitu beberapa bulan sebelum surat-surat dan demonstrasi luar negara yang diungkit oleh FDS. Pada ketika itu, pihak berkepentingan telah pun menghabiskan lebih daripada setahun berusaha mendapatkan maklumat asas mengenai projek tersebut tanpa sebarang kejayaan.

Pembatalan secara mengejut tersebut disusuli satu tamparan tambahan kepada komuniti dan masyarakat sivil: **satu konsesi pembalakan baharu telah diberikan secara senyap kepada sebuah syarikat baharu di atas kawasan konsesi Samling yang telah tamat tempoh, ini sekali gus membuka jalan kepada fasa konflik seterusnya.** Tidak lama selepas itu, Borneoland Timber Resources menjadi nama yang sering disebut di Baram, apabila komuniti sekali lagi berdepan dengan kemusnahan tanah adat mereka.

Projek-projek Jepun yang tidak didedahkan

Walaupun projek UBFA telah dibatalkan secara rasmi pada 10 Oktober 2024, kerjasama antara ITTO dan FDS berkaitan kawasan UBFA masih diteruskan melalui dua projek baharu yang dibiayai oleh Kerajaan Jepun dan Kerajaan Sarawak. Peruntukan turut berjaya diperoleh bagi projek ketiga yang mempunyai sifat yang sama.

Dua projek yang sedang berjalan, iaitu “*Community Empowerment in Forest Management and Forest Landscape Restoration in Upper Baram, Sarawak, Malaysia*”⁷⁶ dan “*Critical Upliftment of Local Livelihoods: Urgent Actions for Community-Based Conservation and Development in Upper Baram, Sarawak, Malaysia*”⁷⁷ mendakwa bertujuan meningkatkan sumber pendapatan mampan, menyokong pemulihan hutan, menggalakkan pengurusan hutan lestari, serta memperkukuh pembangunan komuniti.

Dokumen projek menyenaraikan organisasi tempatan seperti Keruan dan SAVE Rivers sebagai NGO terlibat dan ahli Jawatankuasa Pemandu Projek. Walau bagaimanapun, kedua-dua organisasi tersebut menyatakan bahawa mereka tidak pernah berunding semasa pembangunan projek mahupun terlibat dalam pelaksanaan atau aktiviti jawatankuasa pemandu.

Komponen pemulihan landskap hutan dilaporkan telah dilaksanakan di Ba Data Bila, iaitu kawasan yang sama di mana FDS telah memberikan lesen pembalakan kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd..⁷⁸ Susulan pembatalan UBFA, pembalakan besar-besaran hutan hujan primer terus dijalankan di kawasan ini, menimbulkan persoalan mengenai kesesuaian melaksanakan aktiviti pemulihan selagi pembalakan industri masih berterusan.

Gambar 14: Penanaman anak pokok di sepanjang jalan pembalakan yang baru dibuka di Ba Data Bila (FDS and ITTO)⁷⁹

Pada bulan Januari 2026, pihak NGO dari Jepun telah bertemu dengan pegawai daripada Kementerian Luar Negeri Jepun dan Agensi Perhutanan Jepun bagi membincangkan kemelesotan projek UBFA serta pembiayaan berterusan negara Jepun terhadap projek-projek tersebut. Pegawai kementerian menyatakan bahawa UBFA tidak pernah bertujuan sebagai projek perlindungan hutan dan bahawa tanggungjawab pelaksanaan terletak pada agensi tempatan di Sarawak. Oleh itu, mereka memilih untuk tidak campur tangan.⁸⁰

Perkembangan ini menimbulkan persoalan penting berkaitan ketelusan, penglibatan pihak berkepentingan dan kaedah pemantauan. Ia juga menimbulkan persoalan mengenai tanggungjawab Kerajaan Jepun untuk memastikan bahawa projek kerjasama antarabangsa yang dibiayai menggunakan dana awam dilaksanakan selaras dengan objektif alam sekitar dan sosial yang telah dinyatakan.

4. Konsesi Borneoland: Satu Peruntukan yang Tidak Didedahkan

4.1 Tanda-tanda Awal dan Persoalan yang Tidak Terjawab

Menjelang awal 2024, penduduk kawasan Sawa Ali, Long Lamam, Long Ajeng dan Long Murung mula melihat tanda-tanda aktiviti perindustrian yang kembali berlaku di kawasan tanah komuniti mereka. **Jalan akses baharu mula dibina merentasi hutan yang tidak pernah terusik dalam masa terdekat, jentera berat mula bergerak ke kawasan kaki Gunung Murud Kecil, dan tanda-tanda awal penebangan pokok mula kelihatan berhampiran sumber air serta habitat hidupan liar.** Aktiviti ini berlaku dalam kawasan yang sebelum ini menjadi tumpuan inisiatif pemuliharaan berprofil tinggi, sekali gus menimbulkan persoalan serta-merta.

Apabila syarikat itu mula memasuki kawasan hutan di kampung dan mula menebang pokok... saya bertanya kepada mereka “Siapa yang suruh kamu bekerja di sini? Kawasan ini sudah pun merupakan kawasan hutan simpan, jadi kami tidak mahu kamu buat kerja di sini. Kami tidak memberi kebenaran untuk menebang pokok di sini kerana kamu tidak mengadakan mesyuarat dan tidak dapatkan persetujuan daripada semua orang.”

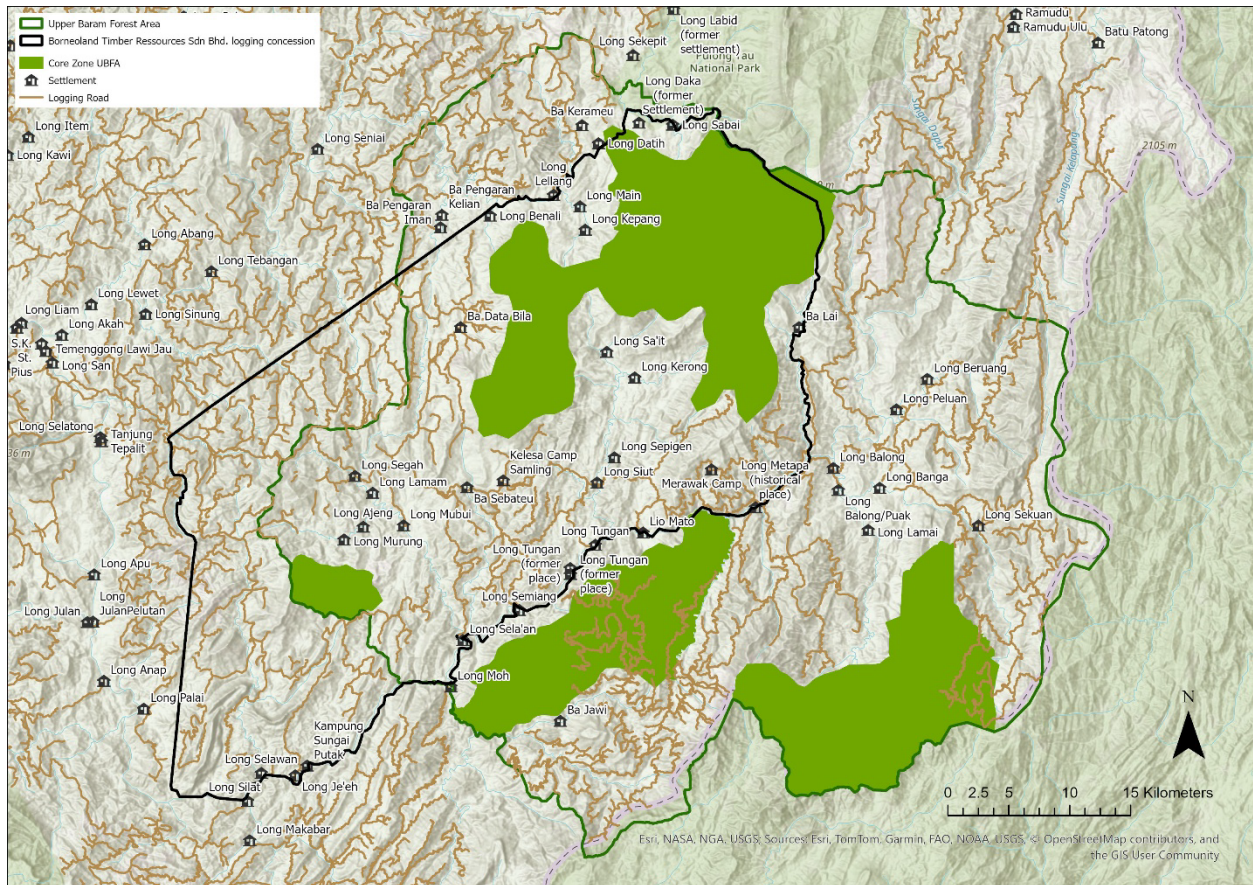
– Langup, Long Lamam

Disebabkan tempoh lesen pembalakan Samling telah tamat pada bulan Ogos 2023 dan tidak diumumkan kepada masyarakat umum, komuniti dan organisasi masyarakat sivil telah menghantar pertanyaan serta aduan kepada Samling, FDS dan ITTO.⁸¹ FDS dan ITTO tidak memberikan sebarang maklum balas. Samling membalas pada 19 Jun 2024, mengesahkan bahawa lesen tersebut telah tamat tempoh dan menafikan penglibatan dalam aktiviti pembalakan tersebut.⁸²

Penjelasan mengenai perkara ini menjadi jelas beberapa bulan kemudian. Dalam mesyuarat yang sama ketika pihak berkepentingan dimaklumkan bahawa projek UBFA telah dibatalkan, FDS mengesahkan bahawa ia telah memberikan lesen pembalakan baharu bagi kawasan tersebut kepada Borneoland.⁸³ Dengan kata lain, ketika FDS dan ITTO masih membentangkan UBFA sebagai satu inisiatif pemuliharaan secara kolaboratif, Kerajaan Sarawak sebenarnya telah memulakan satu proses selari: memberikan konsesi pembalakan jangka panjang baharu ke atas hutan yang sepatutnya dilindungi oleh UBFA.

4.2 Mendedahkan konsesi

Pada 12 Mac 2024, FDS telah mengeluarkan lesen T/9246 kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd..⁸⁴ Kawasan lesen tersebut meliputi kira-kira 170,000 hektar, termasuk kawasan bekas konsesi Samling T/0412 dan T/0411.⁸⁵

Peta 5: Konsesi pembalakan Borneoland yang bertindih dengan kawasan projek UBFA, Sarawak, Malaysia

Saya tidak dapat lagi tidur pada waktu malam kerana saya mendengar bunyi mesin beroperasi di hutan kami. Setiap hari, keluarga saya takut hilang tempat tinggal. Borneoland sedang memusnahkan hutan kami, rumah kami, dan mereka mencemarkan sumber air kami. Macam mana sebuah syarikat yang belum ada lesen yang sah boleh terus beroperasi di hutan kami? Kenapa pihak berkuasa tidak mengambil tindakan? Kami menuntut supaya konsesi tersebut dibatalkan serta merta.

– Maria, Ba Data Bila

Lama sebelum konsesi tersebut didedahkan secara rasmi, papan tanda di dalam hutan telah menunjukkan bahawa lesen pembalakan yang aktif sudah pun wujud, **walaupun kenyataan rasmi terus menafikan bahawa aktiviti pembalakan sedang berlaku.**⁸⁶

Tidak lama selepas aktiviti pembalakan bermula, sekumpulan kecil komuniti tempatan yang prihatin mula mendokumentasikan secara terperinci kegiatan pembukaan hutan berskala besar yang berlaku di kawasan wilayah mereka. Dokumentasi tersebut menjadi asas kepada satu surat rasmi kepada Premier pada 8 Ogos 2024, yang ditandatangani oleh wakil daripada 16 kampung, memperincikan kerosakan yang telah berlaku

terhadap kawasan hutan adat, termasuk zon hidupan liar yang penting seperti kawasan *salt lick* (lihat Seksyen 6.1).⁸⁷ Seperti surat-surat terdahulu, surat tersebut tidak menerima sebarang maklum balas.

Siapakah Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd.?

Nama syarikat: Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd.⁸⁸

Tarikh ditubuhkan: 27 Januari 2022

Jenis Perniagaan: 1. Menjalankan sebahagian daripada operasi perhutanan dan perladangan hutan berdasarkan fi atau kontrak bagi aktiviti perkhidmatan perhutanan 2. Perdagangan borong balak, kayu gergaji, papan lapis, venir dan produk berkaitan 3. Pengangkutan barangan melalui sungai, terusan, tasik dan laluan air pedalaman lain, termasuk di dalam pelabuhan dan jeti”⁸⁹

Ibu pejabat: Miri, Sarawak

Pengarah dan pemegang saham:

Hii King Chiong (60%)

Yong King Chick (40%)

Hasil setakat 31 Mac 2024: RM0.00

Hasil setakat 31 Mac 2025: RM18,096,951.00 (kira-kira USD4.56 juta)

Borneoland Timber dimiliki oleh Hii King Chiong, seorang ahli perniagaan yang mempunyai hubungan politik yang lama terjalin dan hubungan komersial di Sarawak. Laporan awam mengaitkan beliau dan keluarganya dengan usaha pembalakan dan pembangunan tanah terdahulu yang melibatkan pihak-pihak yang mempunyai hubungan politik, termasuk urusan perniagaan terdahulu yang melibatkan saudara-mara bekas Ketua Menteri Abdul Taib Mahmud.⁹⁰ Hii mempunyai penglibatan politik dengan Sarawak United Peoples’ Party (SUPP), dan penampilan awam terbaharu turut menunjukkan beliau berada dalam lingkungan kepimpinan politik semasa, termasuk program yang dihidirinya bersama Premier Abang Johari.⁹¹ Walaupun hubungan sedemikian bukan sesuatu yang luar biasa dalam ekonomi politik Sarawak, perkara ini relevan dalam memahami bagaimana konsesi sumber berskala besar diberikan. Pemberian konsesi sebesar ini kepada sebuah syarikat yang baru ditubuhkan, ditambah pula dengan ketiadaan maklumat awam dan kriteria pemilihan yang tersedia, menimbulkan persoalan penting mengenai bagaimana lesen tersebut dinugerahkan.

Gambar 15: Premier Sarawak Abang Johari (depan) dan taikun balak Hii King Chiong (belakang) di program awam di Miri, Sarawak (Office of The Premier of Sarawak 2024)

4.3 Ketidakpatuhan dan Konflik Kepentingan

FDS mengakui bahawa konsesi tersebut telah diberikan “atas permohonan”, yang bermaksud tanpa tender terbuka atau sebarang rundingan dengan komuniti.⁹² Perkara ini berlaku walaupun Kerajaan Sarawak telah mengenakan moratorium terhadap konsesi pembalakan baharu pada 2016.⁶

Dalam satu affidavit bagi kes undang-undang yang difailkan oleh komuniti (lihat Seksyen 6), **Pengarah Hutan Hamden mengakui bahawa permohonan lesen pembalakan tersebut telah diluluskan secara langsung oleh FDS dan Menteri Sumber Asli dan Pembangunan Bandar. Portfolio kementerian tersebut kini dipegang oleh Premier Abang Johari.**⁹³

Konsesi pembalakan Borneoland yang belum disijilkan

Pada 2016, Allahyarham Ketua Menteri Adenan Satem mengisytiharkan moratorium terhadap pengeluaran konsesi pembalakan baharu di Sarawak.⁹⁴ Keputusan tersebut dilihat secara

⁶Pihak berkuasa negeri mungkin berhujah bahawa lesen T/9246 sekadar meliputi semula kawasan yang telah lama berada di bawah konsesi dan oleh itu tidak tertakluk kepada moratorium. Namun, fakta yang berkaitan adalah jelas: lesen tersebut dikeluarkan pada tahun 2024 kepada sebuah syarikat yang diperbadankan pada tahun 2022 dan tidak pernah memegang lesen pembalakan sebelum ini, bagi kawasan konsesi yang telah tamat tempoh. Berdasarkan tafsiran biasa, ini merupakan lesen baharu kepada pengendali baharu. Jika kerajaan menganggap lesen tersebut selaras dengan moratorium dan komitmen pensijilannya, kerajaan boleh membuktikannya dengan menerbitkan lesen tersebut serta kriteria yang digunakan untuk menganugerahkannya. Namun, kerajaan enggan berbuat demikian, termasuk dalam prosiding mahkamah.

meluas sebagai satu komitmen penting dan kemenangan besar bagi komuniti di seluruh Sarawak yang telah lama berdepan ancaman daripada aktiviti pembalakan.

Moratorium tersebut tidak menghentikan aktiviti syarikat pembalakan yang telah sedia diberikan konsesi. Namun, moratorium itu menjanjikan bahawa tiada konsesi baharu akan diberikan dan bahawa aktiviti pengambilan hasil kayu yang sedang berjalan akan tertakluk kepada pensijilan di bawah Malaysian Timber Certification Scheme (MTCS), iaitu satu rangka kerja yang bertujuan memastikan amalan yang mampan dan beretika dalam industri perkayuan.

Walaupun tarikh akhir untuk pensijilan telah berulang kali ditangguhkan, Timbalan Premier Sarawak telah menegaskan bahawa semua pemegang lesen pembalakan jangka panjang mesti memperoleh pensijilan sepenuhnya menjelang akhir 2025.⁹⁵ Namun, tiada bukti awam menunjukkan bahawa lesen yang diberikan kepada Borneoland telah disijilkan di bawah MTCS atau mana-mana badan pensijilan yang diiktiraf.

Pada bulan Julai 2024, empat bulan selepas konsesi tersebut diberikan, FDS mengeluarkan satu kenyataan yang menafikan bahawa sebarang aktiviti pembalakan berskala besar sedang berlaku di kawasan Ulu Baram. Pengarahnya mendakwa bahawa jabatan tersebut sedang “bekerjasama dengan seorang wakil rakyat tempatan dan syarikat berkenaan untuk melaksanakan beberapa projek dan program komuniti di kawasan tersebut”.⁹⁶ Kenyataan itu tidak menamakan syarikat berkenaan.

Yang pentingnya, kenyataan FDS pada bulan Julai itu turut menyatakan bahawa Premier Abang Johari sendiri telah “bersetuju supaya kawasan tersebut dibangunkan”. Ini merupakan pengakuan awam pertama secara tidak langsung bahawa kelulusan politik di peringkat tertinggi telah diberikan bagi eksploitasi hutan di dalam kawasan UBFA.⁹⁷

Pada ketika penafian tersebut diterbitkan, Borneoland telah pun diberikan konsesi dan aktiviti pembalakan telah pun bermula.

Pada September 2024, bukti lanjut timbul mengenai sifat operasi berhampiran Ba Data Bila. Tindakan penguatkuasaan oleh Jabatan Imigresen Malaysia di kawasan tersebut membawa kepada penahanan 25 orang pekerja, termasuk 10 orang yang dikenal pasti sebagai pekerja asing tanpa dokumen yang sah dan tanpa permit. Laporan mengenai penglibatan mereka dalam operasi pembalakan menimbulkan kebimbangan tambahan mengenai pematuhan peraturan dan kaedah pengawasan. Walaupun tindakan penguatkuasaan telah diambil terhadap para pekerja tersebut, tiada maklumat awam dikeluarkan mengenai sebarang siasatan terhadap Borneoland atau kontraktornya yang bertanggungjawab mengambil mereka bekerja.⁹⁸

Dalam masa ini, kepercayaan antara pihak-pihak berkepentingan UBFA telah terhakis dengan teruk dan konflik tersebut tidak lagi dapat diketepikan. Semasa peringkat perancangan projek, kumpulan pembalakan Samling — yang memegang konsesi Gerenai seluas 148,000 hektar telah disijilkan dan turut dimasukkan dalam rangka kerja projek asal ITTO — mereka masih meneruskan aktiviti pembalakan di kawasan konsesi yang bertindih dengan *Baram Peace Park*. Perkara ini mencetuskan kritikan daripada rakan kongsi projek, SAVE Rivers, melalui kempen

#StopTheChop. Sebagai tindak balas, Samling memfailkan saman fitnah bernilai RM5 juta terhadap NGO kecil tersebut pada 2021.

Saman tersebut dikecam secara meluas sebagai Strategic Lawsuit Against Public Participation (SLAPP), termasuk daripada Pelapor Khas Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai hak Orang Asal dan lebih daripada 160 organisasi masyarakat sivil. Daripada menyelesaikan sebarang rungutan sebenar, saman tersebut dilihat bertujuan untuk menakut-nakutkan pihak yang mengkritik. SAVE Rivers enggan menarik balik laporan mereka dan terus menyiarkan bahan yang dipertikaikan. Pada September 2023, Samling menarik balik kes tersebut menjelang satu hari sebelum perbicaraan.⁹⁹

Hakikatnya bahawa salah satu pihak berkepentingan projek UBFA telah menyaman pihak berkepentingan yang lain telah mewujudkan ketegangan yang besar jauh awal sebelum kemunculan Borneoland. Peraturan pensijilan sekurang-kurangnya telah meletakkan beberapa sekatan ke atas operasi Samling. Tiada perlindungan yang setanding dikenakan terhadap konsesi Borneoland yang belum disijilkan, walaupun konsesi tersebut meliputi sebahagian daripada hutan primer yang masih belum dibalak lagi di negeri ini.

Menjelang tahun 2024, susunan peristiwa menjadi semakin jelas. Ketika UBFA masih dipersembahkan kepada umum sebagai satu inisiatif berorientasikan pemuliharaan, konsesi pembalakan baharu telah pun diberikan di kawasan yang sama dan operasi telah pun bermula di lapangan. Keruntuhan projek tersebut tidak berlaku secara terasing. Ia berlaku serentak dengan pengagihan semula kawasan hutan kepada pengendali baharu dan penyambungan semula aktiviti pengambilan hasil hutan secara industri.

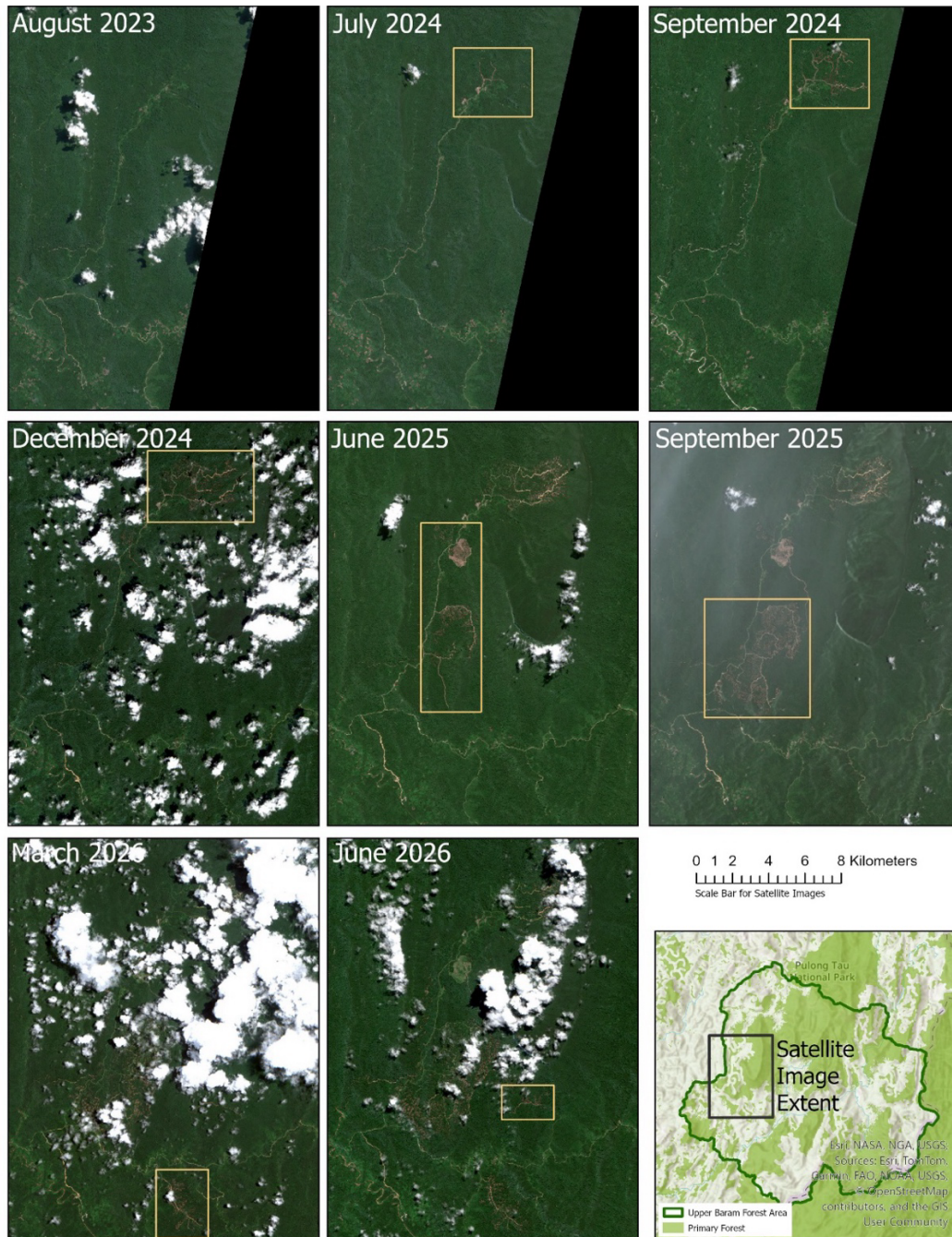
Kekaburan yang menyelubungi lesen tersebut telah menyebabkan komuniti dan pemantau bebas tidak dapat menilai kesahan operasi Borneoland, langkah perlindungan alam sekitar atau pematuhan peraturan. Oleh itu, lesen Borneoland menjadi faktor penentu dalam keruntuhan visi *Baram Peace Park*, menggantikan satu inisiatif pemuliharaan yang telah lama dijanjikan dengan kemusnahan hutan secara pantas di pintu hadapan komuniti — ia hampir 50 tahun selepas komuniti di kawasan tersebut mula berdepan dengan perjuangan mereka yang dipaksakan untuk menentang pembalakan eksploitatif.¹⁰⁰

Ini bukan sekadar kegagalan tadbir urus; ia merupakan satu kecemasan di peringkat komuniti. Pembatalan projek tersebut bukan sekadar bermakna kehilangan satu inisiatif pemuliharaan yang telah lama dijanjikan. Ia bermakna aktiviti pembalakan industri kini bergerak tanpa persetujuan, tanpa ketelusan dan tanpa perlindungan institusi.

Apabila bukti semakin bertambah bahawa agensi kerajaan dan ITTO telah membenarkan keadaan ini berlaku, sama ada melalui pengabaian, berdiam diri atau gambaran yang mengelirukan, komuniti terpaksa mengambil tindakan. Bagi mereka, kesannya adalah serta-merta dan tidak boleh dipulihkan. Kawasan hutan yang sepatutnya dilindungi kini sedang ditebang, sering kali dalam jarak yang dapat dilihat dari kampung-kampung mereka sendiri. Skala dan sifat kemusnahan tersebut kini tidak dapat dinafikan dan sudah mula mengubah sistem ekologi serta sumber pencarian hidup yang menjadi sandaran komuniti.

5. Kesan aktiviti pembalakan ke atas Baram Peace Park

5.1 Kesan terhadap alam sekitar dan sumber pencarian hidup

Gambar 16: Siri imej satelit dari Ogos 2024 ke Jun 2026 yang menunjukkan aktiviti pembalakan oleh Borneoland

Seperti yang ditunjukkan dalam rajah di bawah, aktiviti pembalakan di kawasan ini telah bermula sejak 1988, berkembang dengan pesat dan mencapai kawasan tadahan Sungai Sela'an (yang mana sungai di Ba Data Bila merupakan anak sungainya) pada 2007. Selama beberapa dekad, Gunung Murud Kecil terselamat daripada kemusnahan kerana cerunnya yang curam. Perlindungan tersebut kini telah ditembusi. Borneoland dan kontraktornya kini secara terus membuka jalan di sepanjang cerun tersebut, sekali gus meletakkan mercu tanda yang penting dari segi ekologi dan budaya ini dalam risiko. Satu analisis satelit bebas mengenal pasti 2,049 hektar kawasan yang terganggu di sekitar Ba Data Bila antara Jun dan Disember 2025,¹⁰¹ bersamaan kira-kira 3,000 padang bola sepak.⁷

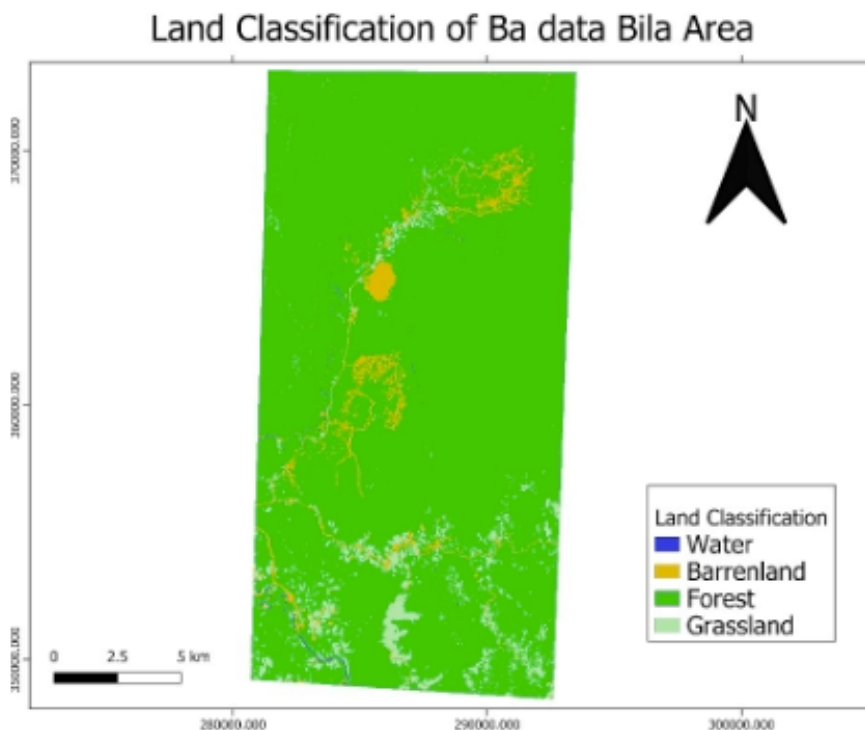

Figure 3: Land cover classification

Gambar 17: Analisis satelit menunjukkan tanah tandus (jingga) di antara bulan Jun 2025 dan Disember 2025 berdekatan dengan Gunung Murud Kecil di Ulu Baram (GIS Assessment Report)

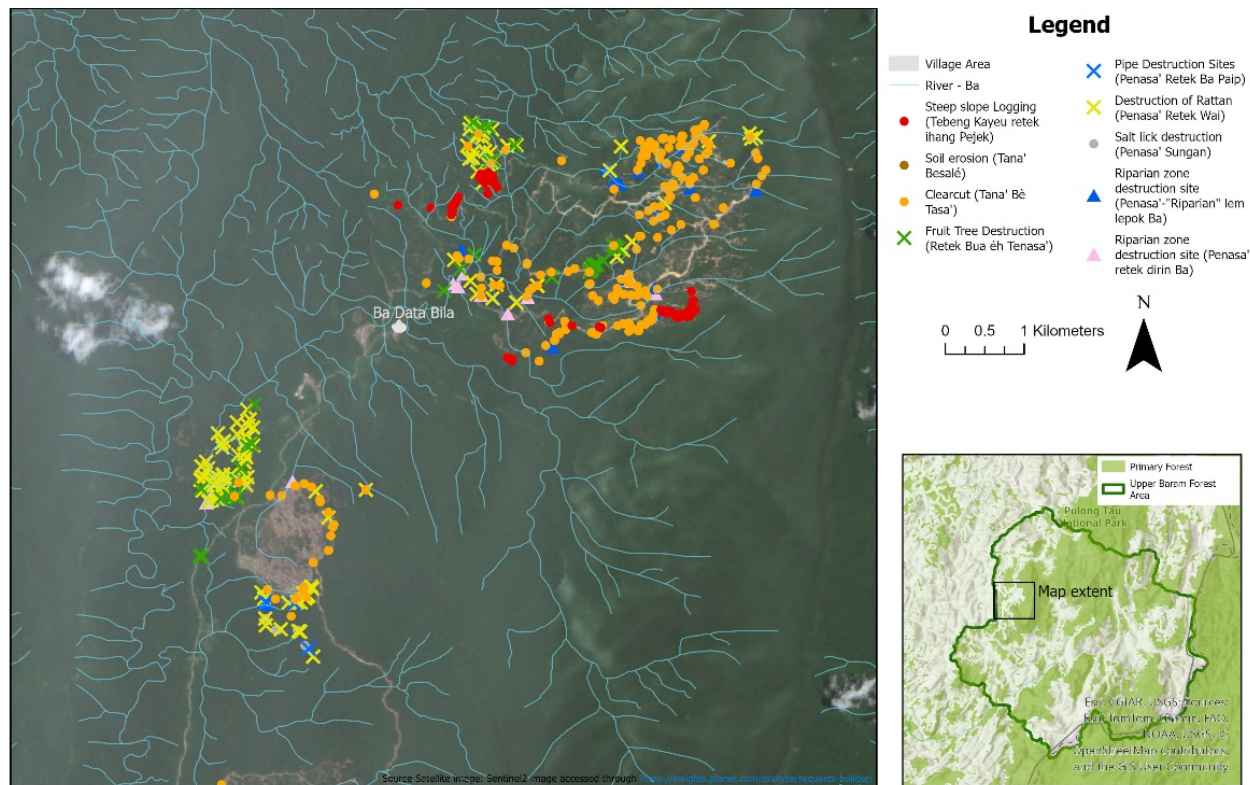
Di peringkat komuniti, di mana kehidupan seharian masih berkait rapat dengan hutan, kesan aktiviti pembalakan oleh Borneoland Timber adalah serta-merta dan kelihatan dengan jelas. Sebagai tindak balas, pasukan pemantauan komuniti Orang Asal menjalankan tinjauan lapangan bagi mendokumentasikan lokasi, skala dan kesan aktiviti pembalakan.⁸ Peta di bawah menunjukkan lokasi kemusnahan alam sekitar yang direkodkan oleh mereka.

Pemantau komuniti mendokumentasikan kemusnahan sumber hidupan liar yang penting, termasuk kawasan *salt lick* dan lubang air yang menjadi tempat spesies seperti babi hutan dan rusa sambar mendapatkan mineral

⁷ Dikira berdasarkan: 1 padang bola sepak = 0.714 hektar.

⁸ Dalam tempoh kira-kira sebulan, anggota komuniti telah memantau dengan teliti kawasan yang ditebang serta kemusnahan yang ditimbulkannya menggunakan data GPS, maklumat khusus mengenai kerosakan dan gambar-gambar sebagai bukti.

serta menjalankan fungsi ekologi penting yang lain.¹⁰² Mereka turut merekodkan kerosakan pada kawasan kubangan babi hutan, yang sekali gus mengganggu ekosistem yang menjadi sumber kepada komuniti tempatan untuk memburu dan menjamin makanan berterusan. Kemusnahan kawasan *salt lick* merupakan satu pelanggaran terhadap **Sarawak Wild Life Protection Ordinance**.¹⁰³

Peta 6: Data yang dikumpul oleh pasukan pemantau Penan yang menunjukkan lokasi kemusnahan alam sekitar oleh Borneoland Timber Resources di antara bulan Mac dan Mei 2025

Gambar 18: Kemusnahan Salt Lick akibat operasi Borneoland¹⁰⁴

Sistem air turut terjejas dengan teruk. Di Ba Data Bila, sumber utama air minum telah berubah menjadi keruh akibat pemendapan kelodak apabila aktiviti pembalakan mempercepatkan hakisan tanah dan merosakkan zon penampan riparian. Pemantau komuniti telah mendokumentasikan kemerosotan kualiti air yang serupa di lebih daripada sedozen sungai dan anak sungai di seluruh kawasan konsesi.

Akta Kualiti Alam Sekeliling 1974 Malaysia melarang pencemaran perairan daratan, termasuk melalui pemendapan kelodak dan pelepasan sisa. Sekiranya aktiviti pembalakan Borneoland menyebabkan atau menyumbang kepada kesan-kesan tersebut, syarikat berkenaan mungkin telah melanggar Akta tersebut.¹⁰⁵

Gambar 19: Pemendapan kelodak Sungai akibat operasi Borneoland¹⁰⁶

Pemantau komuniti mendokumentasikan aktiviti pembalakan dalam zon penamparan riparian di lebih daripada 30 lokasi. Jalur hutan ini berfungsi menstabilkan tebing sungai, menapis aliran permukaan dan menyediakan habitat penting kepada spesies akuatik serta daratan.¹⁰⁷ Penebangan jalur tersebut meningkatkan hakisan, merosakkan kualiti air dan menjejaskan ekosistem air tawar. Peraturan pembalakan Sarawak, termasuk syarat lesen dan Sarawak Timber Legality Verification System (STLVS), melarang aktiviti pembalakan dalam zon penamparan riparian.¹⁰⁸

Sejak pembalakan bermula, air di sungai kami menjadi kotor. Ini satu-satunya sumber air kami. Borneoland mesti menghentikan aktiviti mereka serta-merta.”

– Jaya, Long Lamam

Gambar 20: Kemusnahan zon riparian akibat operasi Borneoland¹⁰⁹

Aktiviti pembalakan telah memusnahkan kawasan yang menjadi tempat komuniti mengumpul buah-buahan liar, tumbuhan ubatan dan rotan untuk anyaman. Pemantau komuniti mendokumentasikan kemusnahan pokok buah-buahan di puluhan lokasi, sekali gus menghapuskan sumber makanan penting bagi manusia dan hidupan liar. Sebagai sumber makanan utama bagi banyak haiwan hutan, pokok buah-buahan turut memainkan peranan penting dalam penyebaran biji benih dan pemulihan hutan. Kehilangannya mengurangkan ketersediaan makanan dan menyumbang kepada kemerosotan populasi hidupan liar.¹¹⁰ Antara haiwan pemakan buah yang berpotensi

terjejas akibat kehilangan dan kemerosotan habitat berkaitan operasi Borneoland ialah ungka Müller yang terancam dan enggang gading yang terancam secara kritikal.¹¹¹

Kebanyakan pokok-pokok ini turut dilindungi di bawah sistem *molong* Penan, iaitu satu sistem penjagaan sumber secara adat yang membolehkan keluarga mengetepikan dan menjaga sumber hutan tertentu untuk generasi akan datang.¹¹² Rotan dan tumbuhan ubatan juga bergantung kepada ekosistem hutan yang masih utuh. **Oleh itu, kemusnahannya bukan sahaja bermaksud kehilangan makanan, pendapatan dan habitat bagi haiwan pemakan buah, tetapi turut menghakis amalan budaya dan hubungan yang telah lama membantu menyokong kehidupan komuniti Penan.**

Kami mengumpul rotan dari hutan untuk menghasilkan barangan budaya. Ini satu-satunya sumber pendapatan yang kami harapkan untuk menghantar anak-anak kami ke sekolah. Kami tidak boleh membenarkan Borneoland memusnahkan sumber pencarian hidup kami.

- Rozalina, Long Kerong

Gambar 21: Kemusnahan pokok-pokok buah akibat operasi Borneoland¹¹³

Bagi komuniti Kenyah, kehilangan yang sama turut dirasai pada kawasan *temuda* mereka — iaitu tanah pertanian yang dibiarkan untuk tempoh tertentu, diusahakan secara bergilir dan disimpan untuk generasi akan datang.¹¹⁴ Semasa pencerobohan Borneoland ke kawasan Long Semiyang pada bulan November 2025, pembinaan jalan dan aktiviti pembalakan telah merosakkan beberapa kawasan *temuda*. Antaranya ialah tanah milik Florance Bilong, di mana syarikat tersebut membina jalan akses secara langsung merentasi kawasan yang telah

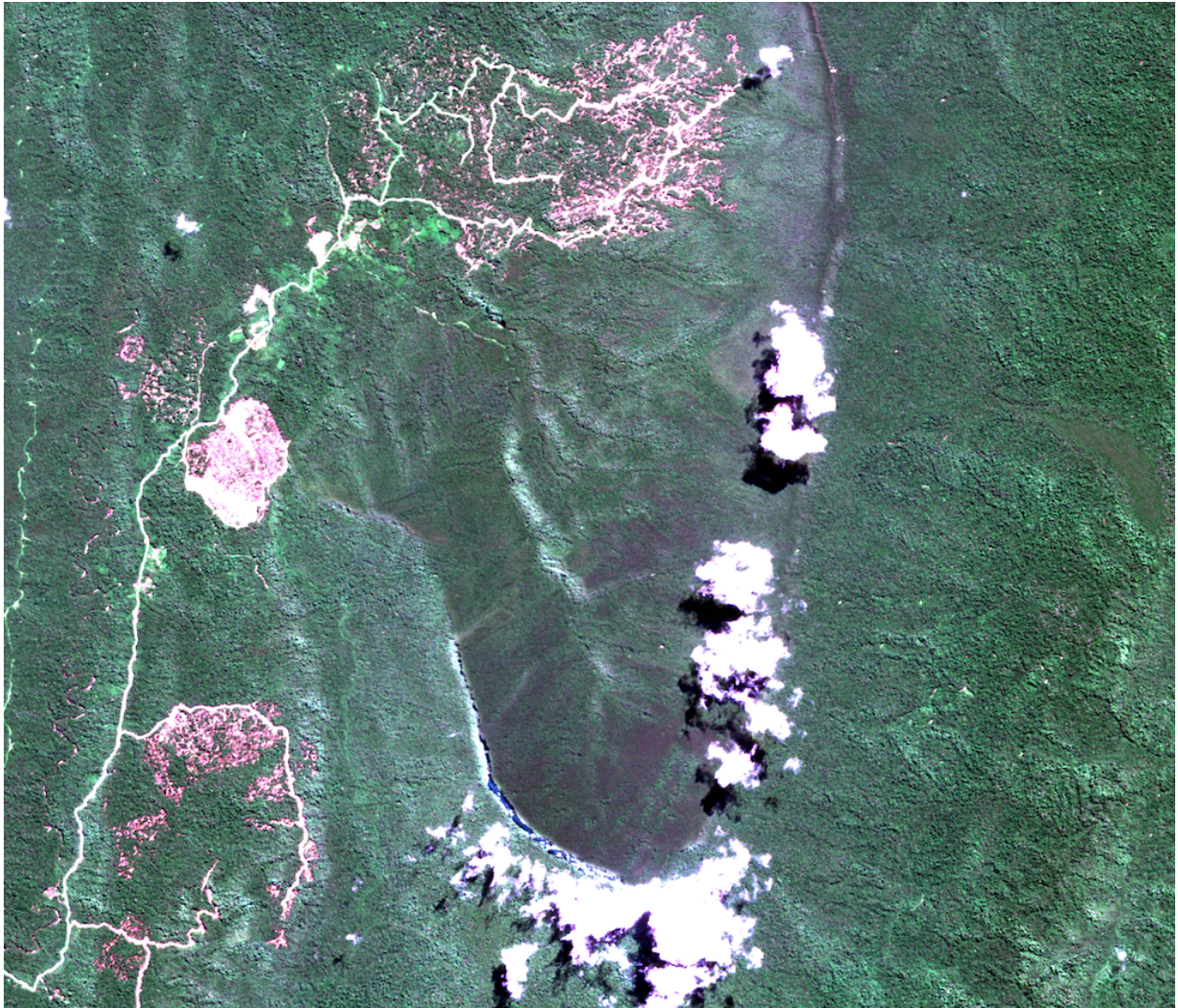
diusahakannya selama bertahun-tahun. Kayu balak yang disimpannya untuk kegunaan keluarga pada masa hadapan, termasuk bagi pembinaan rumah untuk generasi seterusnya, dilaporkan telah diambil oleh syarikat tersebut tanpa kebenaran.

Gambar 22: Pencerobohan Borneoland ke kawasan temuda Florence Bilong. Papan tanda yang dipasang olehnya berbunyi, “Kawasan pembalakan dilarang! Tanah NCR, dilarang masuk.”

Pada masa yang sama, struktur fizikal hutan sedang berubah dengan pantas. Jalan baharu yang dibina merentasi kawasan yang tidak terusik sebelum ini telah membuka laluan kepada aktiviti pemburuan dan penyeludupan hidupan liar, khususnya oleh pihak luar yang sebelum ini tidak mempunyai akses untuk merentasi kawasan tersebut. Banyak spesies yang sememangnya telah mengalami tekanan tinggi kini menjadi lebih mudah diakses, termasuk tenggiling Sunda, mamalia yang paling banyak diperdagangkan secara haram di dunia; harimau dahan Sunda; beruang matahari; dan enggang gading, yang kesemuanya Dilindungi Sepenuhnya di bawah undang-undang Sarawak, antara spesies lain yang dilindungi dan terancam.¹¹⁵

Dokumentasi komuniti telah mengenal pasti beberapa kawasan yang telah ditebang dan merentasi tompokan hutan yang luas dan bersambung. Penemuan ini selaras dengan imej satelit dari Ogos 2024. Ia masih belum jelas sama ada aktiviti pembalakan oleh Borneoland di dalam hutan simpan atau hutan yang dilindungi adalah selaras dengan hak menggunakan hasil hutan (*usufructuary rights*) di bawah Sarawak Land Code.¹¹⁶

Gambar 23: Imej satelit menunjukkan kawasan pembalakan yang luas di sekitar Ba Data Bila (Skywatch Sentinel 2, 13.06.2025)

Di sekurang-kurangnya sepuluh lokasi yang didokumentasikan, lapisan tanah atas telah mengalami kemerosotan atau hakisan yang ketara. Kehilangan lapisan tanah atas amat penting dalam sistem hutan tropika, kerana kesuburan tanah tertumpu pada lapisan atas yang nipis dan boleh mengambil masa beberapa dekad untuk pulih.¹¹⁷

5.2 Perpecahan sosial dan tekanan ekonomi

Kampung Ba Data Bila merupakan salah satu daripada pelbagai komuniti Penan di kawasan ini — yang dahulunya terdiri daripada pemburu-pengumpul separa nomad dan mula menetap secara kekal sepanjang separuh kedua abad ke-20. Kampung ini ditubuhkan pada sekitar 2003/2004. Ia terletak di kawasan Sela'an, Ulu Baram, dan berkongsi tanah Hak Adat Bumiputera (*Native Customary Rights*, NCR) dengan komuniti sekitar Long Ajeng, Long Lamam dan Long Murung.

Dengan pertanian sebagai amalan komuniti yang agak baharu sejak penempatan kekal, komuniti Orang Asal terus bergantung kepada hutan untuk sumber pencarian hidup, sejarah mereka, budaya mereka dan kelangsungan hidup mereka. Semakin lama aktiviti pembalakan berterusan, dan semakin banyak kemusnahan yang ditimbulkannya terhadap sumber hutan yang penting, semakin cepat cara hidup semua komuniti Orang Asal di Ulu Baram berkemungkinan pupus.

Kesan pembalakan turut menjejaskan hubungan sosial dalam dan di antara komuniti. Kampung-kampung di Sela'an semakin menjadi arena ketegangan dan mengalami perpecahan dalaman. Selama beberapa dekad, syarikat pembalakan sewenang-wenangnya mengambil sumber yang menurut mereka berhak diambil berdasarkan konsesi yang diberikan kepada mereka. Tidak semua orang dalam setiap komuniti mahu melindungi hutan — khususnya apabila kepimpinan kampung dan pihak yang menyokong industri di kawasan tersebut mendapat manfaat daripada aktiviti pembalakan. Pemimpin komuniti diberikan bayaran yang lumayan demi mendapatkan persetujuan dan turut mewujudkan pihak perantara antara syarikat dengan komuniti secara keseluruhan. Namun, penyokong pembalakan sendiri sebahagian besarnya telah didesak ke dalam keadaan yang sukar: menyokong pembalakan dan memperoleh sedikit wang, atau tidak bersetuju, kehilangan manfaat kewangan dan tetap kehilangan hutan. Dinamik yang rapuh ini menambahkan satu lagi lapisan kerumitan kepada perjuangan yang sememangnya sukar antara pemuliharaan dan industri ekstraktif, apabila jiran sesama jiran didorong untuk menentang satu sama lain.¹¹⁸

Pemantau komuniti menganggarkan kira-kira **162 buah lori pembalakan — membawa secara keseluruhan kira-kira 5,000 tan kayu — keluar dari kawasan tersebut setiap bulan, menjana sehingga USD2.6 juta (RM10.5 juta) sebulan.**⁹ Komuniti tempatan hanya menerima USD6 (RM25) bagi setiap tan, bersamaan kira-kira 1.1% daripada nilai kayu, serta kira-kira USD7,500 (RM30,000) dalam bentuk sumbangan kecil sekali sahaja.¹¹⁹ Selain itu, sumbangan yang diberi sekali seperti bekalan gas bulanan, sebuah kereta, atau pembinaan rumah panjang atau gereja baharu turut dijanjikan kepada komuniti.

⁹ Pengiraan berdasarkan pemantauan komuniti dan dokumen gambaran keseluruhan mengenai pemuatan lori pembalakan serta nilai kayu balak.

Gambar 24: Hadiah yang disampaikan kepada Pengarah Jabatan Hutan Hamden Mohammad kepada wakil Ba Data Bila (Forest Department Sarawak)¹²⁰

Gambar 25: Rumah bata yang belum siap dibina oleh FDS di Ba Data Bila (Forest Department Sarawak)¹²¹

Perpecahan dalaman menjadi lebih ketara melalui dokumen pampasan daripada Borneoland yang diperoleh daripada sumber komuniti. Menurut dokumen tersebut, keluarga yang menyokong pembalakan menerima RM30 bagi setiap meter padu kayu, manakala keluarga yang menentang pembalakan menerima bayaran sepuluh kali lebih rendah, iaitu RM3/m³.

Left Document: COMPENSATION PAYMENT FOR MESEKAP TAK FOR DECEMBER 2024 AT COUPE 81 PART 1 BLOCK 814

Log Marking	(-2cm)		Rate (RM)	Amount (RM)
	Volume (m3)	Tons		
12/107B-12	256.7743	142.439	3.00	427.30
GRAND TOTAL:-			142.439	RM427.30

Agreed By: [Signature]

Date: 31.12.2024

Right Document: COMPENSATION PAYMENT FOR SEDIN LASING FOR NOVEMBER 2024 AT COUPE 88 PART 1 BLOCK 013A (0226) & 013B (0223)

Log Marking	(-2cm)		Rate (RM)	Amount (RM)
	Volume (m3)	Tons		
11050B-01	404.8011	222.178	30.00	7565.30
11060B-01	73.0963	40.643	30.00	1218.30
GRAND TOTAL:-			292.821	RM8,784.60

Gambar 26: Dokumen yang diperoleh daripada sumber komuniti berkaitan pampasan Borneoland di Ba Data Bila

Walau bagaimanapun, bayaran ini akan dihentikan apabila syarikat menghentikan atau menggantungkan aktiviti pembalakan di kawasan tersebut. Sebagai balasan, penduduk dijangka melindungi operasi pembalakan dan kepentingan syarikat daripada tekanan luaran dan dalaman.¹²² Tanggungjawab ini dapat dilihat dalam konflik terbaharu antara komuniti berjiran, apabila ketegangan meningkat dalam beberapa bulan kebelakangan ini dan menyebabkan anggota komuniti di Sela'an membuat beberapa laporan polis.¹²³ Laporan polis tersebut menerangkan pencerobohan Borneoland ke atas tanah NCR komuniti tanpa mesyuarat rundingan yang sewajarnya, pertembungan ganas antara Pengurus Besar Borneoland dengan anggota komuniti, kegagalan mengiktiraf komuniti yang menolak pembalakan, beberapa kejadian kerosakan alam sekitar, serta pencerobohan ke kawasan yang merupakan sumber air penting kepada komuniti.¹²⁴

Tekanan untuk menurut kehendak ini turut dilaksanakan melalui intimidasi. Dalam kes Ba Data Bila, mereka yang mencabar pendirian ketua kampung untuk membenarkan pembalakan di kampung mereka telah diugut sehingga berdiam diri — dengan melaporkan ancaman dan gangguan, malah ada yang terpaksa meninggalkan kampung halaman sama sekali.

Corak kepimpinan yang telah terjejas turut muncul di beberapa kampung Kenyah. Di Long Semiyang, amalan Borneoland berurusan secara langsung dengan individu-individu terpilih, di luar sebarang proses rundingan yang telus, telah menimbulkan kecurigaan terhadap kepimpinan dan menyebabkan sesetengah penduduk meragui sama ada kepentingan mereka benar-benar diwakili. Hilangnya keyakinan ini telah menjejaskan keupayaan komuniti untuk bertindak secara bersama. Operasi pembalakan turut memecahkan penduduk kepada penyokong dan penentang, mewujudkan ketegangan yang meresap dalam kampung dan, dalam sesetengah kes,

di dalam keluarga sendiri. Pertikaian yang timbul telah menjejaskan keharmonian komuniti dan menghakis perpaduan sosial yang menjadi asas kehidupan kampung.

Pencerobohan tersebut turut memburukkan konflik antara komuniti. Banyak kampung Penan dan Kenyah di kawasan sekitar hutan teras *Baram Peace Park* mempunyai wilayah nenek moyang yang bertindih — bermakna hutan pada asasnya merupakan sumber yang dikongsi bersama. Sempadan tradisional secara sejarahnya diwariskan secara lisan atau ditandai dengan mercu tanda semula jadi dan sengaja bersifat fleksibel. Apabila tuntutan bertindih, sempadan biasanya diselesaikan melalui pertukaran dan persetujuan secara niat baik, dengan mengambil kira keperluan wilayah berjiran dan bukannya menetapkan garis sempadan yang ketat.

Penglibatan syarikat dengan sesetengah komuniti, termasuk pemberian insentif ekonomi yang berkaitan dengan aktiviti pembalakan, telah menyumbang kepada perbezaan pandangan antara komuniti berjiran mengenai penggunaan tanah dan pembangunan. Di kawasan yang mempunyai sempadan adat yang bertindih, ketiadaan proses yang telus dan inklusif yang melibatkan semua komuniti terjejas telah meningkatkan ketegangan dan mewujudkan risiko perpecahan. Dalam beberapa kes yang dilaporkan, aktiviti pembalakan terus dijalankan di kawasan yang dipertikaikan tanpa rundingan bermakna dengan komuniti yang telah menyuarakan kebimbangan terhadap operasi tersebut.

"Apabila terdapat pertindihan sempadan, kawasan tersebut sepatutnya dilindungi dan diuruskan bersama, bukannya dibuka untuk pembalakan."

– David, Long Semiyang

Di Ba Data Bila, perpecahan ini telah mengeras menjadi permusuhan terbuka terhadap sekutu lama komuniti. Kumpulan yang menyokong pembalakan mula berkempen secara agresif menentang penglibatan NGO, manakala anggota komuniti yang menyuarakan sokongan terhadap NGO atau mengkritik campur tangan kerajaan dipulaukan dan diasingkan secara sosial. Sebuah papan tanda yang didirikan di luar kampung menyatakan bahawa NGO tidak dialu-alukan.

Gambar 27: Papan tanda yang dipasang di persimpangan menuju ke Ba Data Bila yang menyatakan sokongan penuh kampung terhadap Borneoland dan menyebut bahawa sesiapa yang menyokong NGO tidak dibenarkan untuk membantah

Papan tanda yang dipasang di persimpangan menuju ke Ba Data Bila yang menyatakan sokongan penuh kampung terhadap Borneoland dan menyebut bahawa sesiapa yang menyokong NGO tidak dibenarkan membantah

Agensi kerajaan turut memburukkan perpecahan ini. Menurut wakil komuniti yang mempunyai pengetahuan secara langsung mengenai mesyuarat tersebut, FDS telah menganjurkan mesyuarat secara tertutup dengan ketua kampung yang dilantik kerajaan, dan menggesa mereka menyokong pembalakan serta menentang penglibatan NGO secara terbuka.¹²⁵ Komuniti berulang kali diberitahu, secara tersirat atau terang-terangan, bahawa mereka perlu memilih antara berpihak kepada kerajaan, yang menjanjikan “pembangunan” sebagai pertukaran kepada aktiviti ekstraktif, atau bersama NGO dan organisasi masyarakat sivil yang telah menyokong perjuangan komuniti selama beberapa dekad. Namun, janji kerajaan ini menghasilkan sedikit sahaja pembangunan yang bermakna: tiada pembinaan jalan yang boleh diharapkan, tiada infrastruktur yang sewajarnya dan tiada manfaat yang tidak memerlukan pengorbanan hutan itu sendiri.

Salah satu contoh komitmen yang tidak ditunaikan ialah jambatan di jalan menuju kampung Kenyah Long Semiyang, yang runtuh pada bulan Februari 2026. Apabila penduduk menghubungi Jabatan Kerja Raya, mereka

diberitahu bahawa kawasan tersebut berada dalam konsesi pembalakan dan oleh itu komuniti perlu meminta syarikat pembalakan, Borneoland, untuk membaiki jambatan tersebut. Borneoland pula mencadangkan bahawa sebarang pembaikan perlu menjadi satu keadaan “menang-menang”, yang difahami oleh penduduk untuk bermaksud bahawa bantuan tersebut bergantung pada penerimaan terhadap aktiviti pembalakan di wilayah mereka tanpa penentangan. Keadaan ini menyebabkan penduduk Long Semiyang tidak mempunyai banyak pilihan selain mencari cara sendiri untuk membaiki jambatan yang merupakan laluan akses penting ke kampung mereka.

"Kami tidak bersetuju dengan pembalakan. Kami ada hak di wilayah kami."

– Njok, Long Semiyang

Kini, aktiviti pembalakan di Ulu Baram semakin berkembang ke kawasan sekitar Ba Mubui dan Ba Sebateu, manakala komuniti di sekitar Sungai Sela'an dan Sungai Selungo semakin bimbang tentang kemungkinan pencerobohan ke tanah NCR mereka. Penduduk kampung sekitar memantau pergerakan syarikat tersebut dengan teliti dan telah mendirikan papan tanda amaran di kawasan sensitif, termasuk kawasan tadahan air mereka, sambil terus menyuarakan bantahan terhadap aktiviti Borneoland dalam landskap Baram. Tanpa campur tangan yang bermakna, kemusnahan hutan yang didorong oleh Borneoland berkemungkinan merebak ke kampung-kampung lain di seluruh kawasan tersebut.

Berbanding keuntungan besar yang diperoleh syarikat dan skala kerosakan alam sekitar serta sosial yang berlaku, manfaat yang diberikan kepada komuniti adalah tidak seberapa sahaja. Secara keseluruhannya, kesan-kesan ini menunjukkan lebih daripada sekadar kemerosotan alam sekitar setempat — ia mencerminkan kemusnahan pesat satu sistem sosioekologi yang telah dilindungi dan dipertahankan oleh komuniti di kawasan itu selama beberapa dekad. Kemusnahan berlaku dengan pantas dan dalam skala yang besar, kehilangan yang berlaku berpanjangan, manakala manfaat daripada pampasan hanya bersifat sementara.

"Kami tidak suka dengan Borneoland kerana mereka membawa konflik di kalangan orang Penan. Borneoland hanya mengikut kehendak mereka tanpa mendengar apa yang dikehendaki dan diperlukan oleh orang ramai. Kami tidak melihat mereka menunaikan janji kepada komuniti lain."

– Henry, Long Kerong

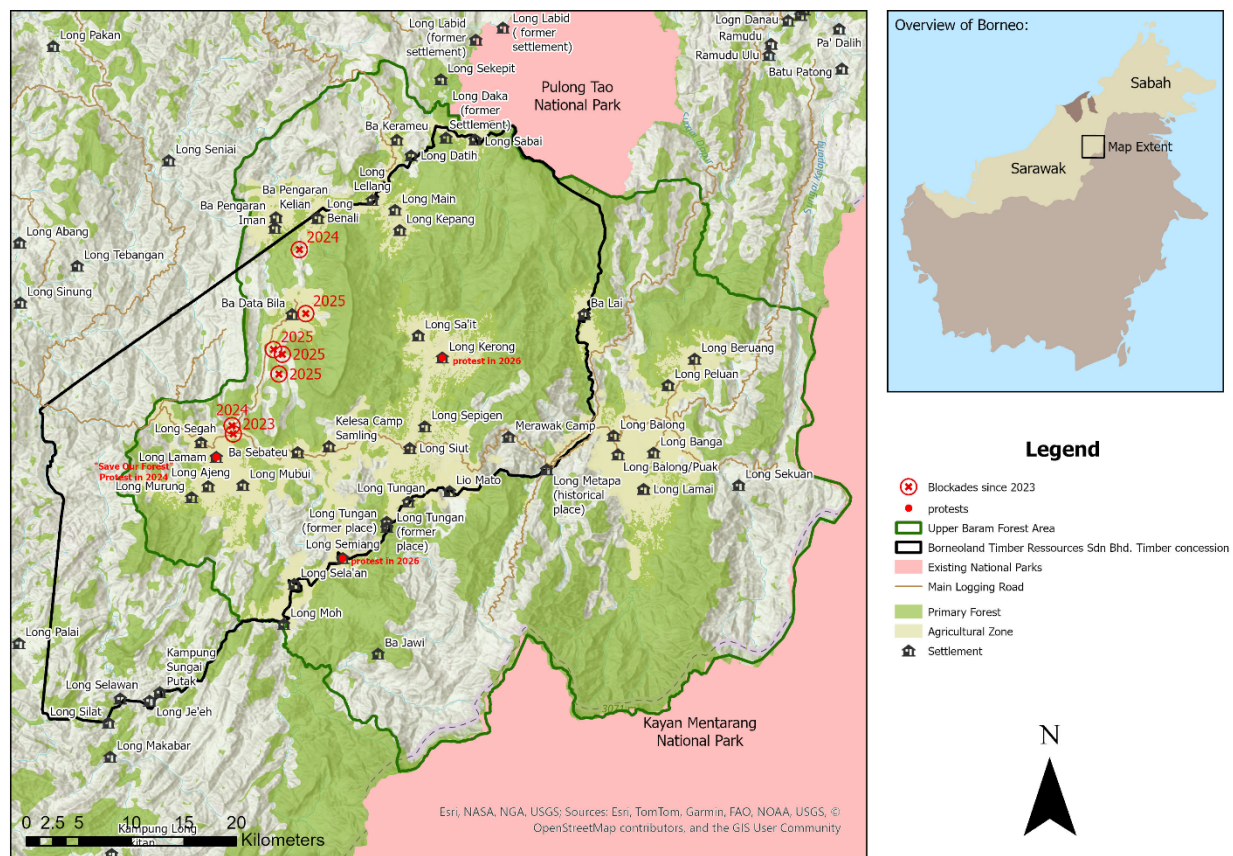
6. Penentangan Komuniti dan Kegagalan Institusi

6.1 Tindak balas segera komuniti

“Jika Borneoland kekal di sini, saya akan mati. Kami tidak boleh menggunakan air lagi dari sungai kami kerana airnya telah kotor sejak pembalakan bermula. Kami bergantung kepada air ini. Jika pembalakan berterusan, tiada apa lagi yang tinggal untuk kami.

– Nilson, Ba Data Bila

Apabila kemusnahan hutan di Ulu Baram semakin meningkat pada awal 2025, komuniti mula menggerakkan usaha penentangan. Beberapa komuniti Penan mengambil tindakan secara langsung melalui sekatan jalan baharu, petisyen dan aduan rasmi. Tuntutan mereka adalah jelas: menghentikan operasi Borneoland, mendedahkan dokumen yang disembunyikan, dan menghormati hak komuniti terhadap Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT)¹²⁶ **Ketiadaan penglibatan langsung yang berlaku selepas itu mendedahkan kegagalan yang lebih mendalam: institusi Sarawak gagal melindungi hak Orang Asal, manakala ITTO gagal memenuhi piawaian bagi projek yang dilaksanakan di bawah mandatnya sendiri.**

Peta 7: Sekatan dan bantahan terhadap Borneoland di antara tahun 2023 dan 2026 di Ulu Baram, Sarawak, Malaysia

Pada awal bulan Ogos 2024, wakil Ba Data Bila menghantar surat kepada Premier Sarawak, yang ditandatangani oleh hampir 600 wakil Penan daripada 16 kampung di kawasan UBFA, termasuk 44 penduduk Ba Data Bila.¹²⁷ Surat tersebut menggesa Premier untuk campur tangan dengan segera. Pada masa yang sama, lebih daripada 100 anggota komuniti berkumpul di kampung berdekatan, Long Lamam, dan mendirikan sebuah Oro, iaitu papan tanda tradisional Penan yang diperbuat daripada daun, dengan mesej: “Selamatkan Hutan Kami!”¹²⁸ Wakil komuniti turut menyuarakan kebimbangan mereka mengenai jalan pembalakan yang semakin menghampiri zon teras pemuliharaan *Baram Peace Park*, serta ketegangan yang semakin meningkat di kampung Ba Data Bila di antara kumpulan yang menyokong dan menentang pembalakan.

Gambar 28: Bantahan komuniti terhadap pembalakan di Ulu Baram dengan mesej yang sangat jelas: “SELAMATKAN HUTAN KAMI!” (Ogos 2024)

Pada akhir bulan yang sama, satu delegasi Penan menyerahkan petisyen tersebut secara tangan kepada Timbalan Premier Sarawak, Pengarah Hutan dan seorang wakil ITTO pada sebuah persidangan di Kuching.¹²⁹ Tiada pegawai memberikan sebarang maklum balas substantif, ini sekali gus mengukuhkan corak kesenyapan institusi yang telah dihadapi oleh komuniti sepanjang proses UBFA.

6.2 Tindakan formal dan halangan oleh kerajaan

Apabila rayuan berulang kali tidak mendapat respons, komuniti mula mengambil tindakan melalui saluran perundangan dan institusi formal. Pada bulan Januari 2025, wakil Orang Asal daripada 11 komuniti memfailkan semakan kehakiman di Mahkamah Tinggi Sabah dan Sarawak bagi mencabar kesahan konsesi yang diberikan kepada Borneoland. Dalam tuntutan mereka, para pemimpin Penan yang diketuai oleh Nilson Deng dari Ba Data Bila berhujah bahawa lesen yang merangkumi wilayah Hak Adat Bumiputera mereka telah dikeluarkan tanpa

Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT), tanpa penilaian kesan alam sekitar dan sosial yang sewajarnya, serta tanpa memberikan hak kepada komuniti terkesan untuk membantah atau didengari.¹³⁰

Lebih setahun selepas prosiding dimulakan, kerajaan Sarawak masih belum mengemukakan dokumen-dokumen penting, termasuk penilaian kesan alam sekitar dan sosial, pelan pengambilan hasil hutan serta salinan lesen pembalakan itu. Oleh itu, sebarang dakwaan bahawa operasi tersebut sah kerana dijalankan berdasarkan lesen yang dikeluarkan secara sah tidak dapat disahkan secara bebas. Keengganan untuk mendedahkan dokumen-dokumen tersebut terus menjejaskan ketelusan dan menimbulkan persoalan serius mengenai integriti proses pemberian konsesi pembalakan tersebut.

Hampir setahun selepas semakan kehakiman difailkan, Mahkamah Tinggi Sabah dan Sarawak menolak kes tersebut dan memutuskan memihak kepada Jabatan Hutan Sarawak (FDS) serta menentang komuniti yang terjejas. Menurut hakim tersebut, “11 pemohon gagal membuktikan *locus standi* bahawa mereka terjejas secara langsung oleh lesen tersebut dan tidak mempunyai bukti yang mencukupi untuk menyokong dakwaan mengenai ketidaksaan, ketidakaturan prosedur atau ketidakrasionalan dalam kelulusan lesen.”¹³¹ Dalam kenyataan media yang sama mengenai kes tersebut, Pengarah Hutan menyambut baik keputusan hakim dan seterusnya menyatakan bahawa NGO menghalang pembangunan di kawasan Baram. Susulan keputusan tersebut, kesemua 11 pemohon kini telah membawa kes itu ke Mahkamah Rayuan Malaysia.¹³² Penolakan kes tersebut mencerminkan satu ketidakadilan struktur yang lebih mendalam: tanpa pengiktirafan undang-undang secara formal terhadap wilayah adat mereka di bawah Kanun Tanah Sarawak (lihat kotak “Hak Tanah di Sarawak” dalam Seksyen 2), komuniti menghadapi kesukaran untuk membuktikan kedudukan undang-undang (*standing*) terhadap hutan yang telah mereka gunakan dan menjaga selama beberapa generasi.

Seiring dengan tindakan undang-undang tersebut, komuniti yang membawa kebimbangan mereka melalui saluran hak asasi manusia secara formal turut berdepan halangan. Pada Jun 2025, seorang penduduk Ba Data Bila mengemukakan aduan kepada Suruhanjaya Hak Asasi Manusia Malaysia (SUHAKAM). Aduan tersebut mendokumentasikan pencerobohan aktiviti pembalakan, kemerosotan alam sekitar, ancaman secara lisan oleh pekerja pembalakan dan pihak yang berkaitan dengan mereka, serta tindakan intimidasi seperti pembukaan sekatan atau pemusnahan paip air.¹³³ SUHAKAM kemudiannya memulakan siasatan susulan. Namun, maklum balas FDS bersifat menolak, dengan menyifatkan dakwaan tersebut sebagai “spekulasi yang tidak berasas dan tidak mempunyai bukti” serta mengaitkan penentangan komuniti dengan pengaruh NGO.¹³⁴ Satu lawatan tapak yang dijadualkan pada bulan September 2025 telah ditangguhkan pada saat-saat akhir selepas FDS merujuk kepada Seksyen 12(3) Akta Suruhanjaya Hak Asasi Manusia, dengan alasan bahawa semakan kehakiman masih berlangsung.¹³⁵ Permintaan tersebut datang daripada ketua kampung Ba Data Bila yang dilantik oleh kerajaan dan telah dipersetujui oleh FDS, sekali gus menyebabkan siasatan bebas terhadap aspek hak asasi manusia dalam situasi tersebut terhenti.¹³⁶

Sebagai sokongan kepada komuniti, NGO yang berasal dari Switzerland Bruno Manser Fonds (BMF) melancarkan kempen “Save the Baram Forest” pada 9 September 2025. Aktivis alam sekitar mengadakan demonstrasi ketika ketibaan Abang Johari dan delegasinya di luar bangunan UNESCO di Paris. Pengarah BMF, Lukas Straumann, menyatakan bahawa Premier “tidak kredibel jika beliau mempromosikan tenaga hijau di peringkat antarabangsa dan pada masa yang sama membenarkan kemusnahan hutan hujan primer terakhir Sarawak”, serta menggesa beliau menghentikan kemusnahan hutan di Baram.¹³⁷

Pada masa yang sama, BMF menerbitkan video kempen “Selamatkan Hutan Baram!” (engl. Save the Baram forest)¹³⁸ yang menarik perhatian besar terhadap keadaan di Ba Data Bila dalam tempoh beberapa jam selepas diterbitkan, dengan jumlah tontonan melebihi setengah juta. Video tersebut membantu memperluas perhatian terhadap kebimbangan komuniti berkaitan penebangan hutan, rasuah dan ketidakadilan sosial. Kerajaan Sarawak mahupun syarikat pembalakan tidak memberikan maklum balas awam terhadap kempen tersebut. Dua minggu kemudian, SAVE Rivers dan Keruan menghantar surat kepada Premier dengan mengemukakan 11 soalan mengenai aktiviti pembalakan di Ba Data Bila.¹³⁹ Sehingga kini, mereka tidak menerima sebarang maklum balas.

Sementara komuniti meneruskan usaha melalui mekanisme aduan dan saluran institusi tersebut, aktiviti pembalakan terus berjalan. **Ketiadaan respons yang bermakna daripada pihak berkuasa negeri, ditambah dengan proses pemantauan dan pengawasan yang tertangguh serta terhalang, menyebabkan komuniti mempunyai pilihan yang semakin terhad untuk melindungi tanah mereka selain meneruskan bantahan, tindakan undang-undang dan advokasi antarabangsa.**

“Hormatilah suara kami untuk mempertahankan hak kami.” – Jakup, Long Semiyang

Apabila aduan komuniti terus tidak mendapat maklum balas di Sarawak dan di peringkat persekutuan, pihak NGO turut menulis kepada Kerajaan Jepun, yang merupakan antara pembeli terbesar kayu dari Sarawak, bagi menggesa kerajaan tersebut menangani peranan permintaan kayu Jepun dalam mendorong kemusnahan hutan di Sarawak.¹⁴⁰ Sekumpulan aktivis turut melakukan perjalanan ke Jepun bagi menyuarakan kebimbangan tersebut secara langsung. Mereka cuba bertemu dengan Pengarah Hutan, Hamden Mohammad, semasa satu seminar di Osaka Metropolitan University. Namun, program tersebut dibatalkan pada saat-saat akhir dan hanya diadakan untuk sekumpulan peserta terpilih.¹⁴¹

Seorang aktivis Penan dari Ulu Baram yang menyertai perjalanan tersebut menerbitkan sebuah video di media sosial yang menyeru kerajaan Jepun supaya mengambil tindakan terhadap peruntukan semasa bagi projek-projek di Ulu Baram yang, menurut beliau, menyebabkan kemudaratan kepada komuniti tempatan dan alam sekitar melalui aktiviti yang berkaitan dengan projek yang ditakanya.¹⁴² Usaha komuniti sebelum ini untuk mendapatkan penglibatan FDS juga tidak mendapat maklum balas. Sebaliknya, ketua projek UBFA di FDS secara terbuka menyerang aktivis Penan tersebut di ruangan komen, memanggilnya “budak” dan menyuruhnya supaya “lebih bijak, lebih banyak bertindak [dan] kurang bercakap kosong”.¹⁴³ Jabatan Hutan Sarawak turut secara terbuka menggambarkan aktivis Orang Asal sebagai “pengkhianat negara” dan mendakwa bahawa “aktiviti tidak bermoral” mereka dibiayai oleh NGO asing.¹⁴⁴

Evelyn Jugi

Better get your information right, boy, before you so confidently drag an organisation into your twisted facts unnecessarily. Which communities are being sidelined? I thought the communities of Upper Baram rejected your involvement because of the facts and the way you portray them. Sorry lah boy, I cannot accept just let you tarnish a good organisation like ITTO who in fund for community development and they are not as you claimed bringing in destruction to the forest. How many millions have you brought in to assist with the community development. Or you claimed to be the indigenous, did you suffer with them back in your own village? Be smarter, more action talk less bullshit.

29w Like Reply

4

Gambar 29: Pegawai dari FDS menyerang aktivis Orang Asal di Facebook¹⁴⁵

Forest Department Sarawak · [Follow](#)

Press Statement uploaded on website:

<https://mtcc.com.my/netherlands-government-upholds-recognition-of-the-malaysian-timber-ce...>

See more

2d Like Reply Hide

Forest Department Sarawak · [Follow](#)

These people are traitors to the nation, dividing the harmony of the indigenous communities. They are servants to foreign NGOs that fund their immoral activities."

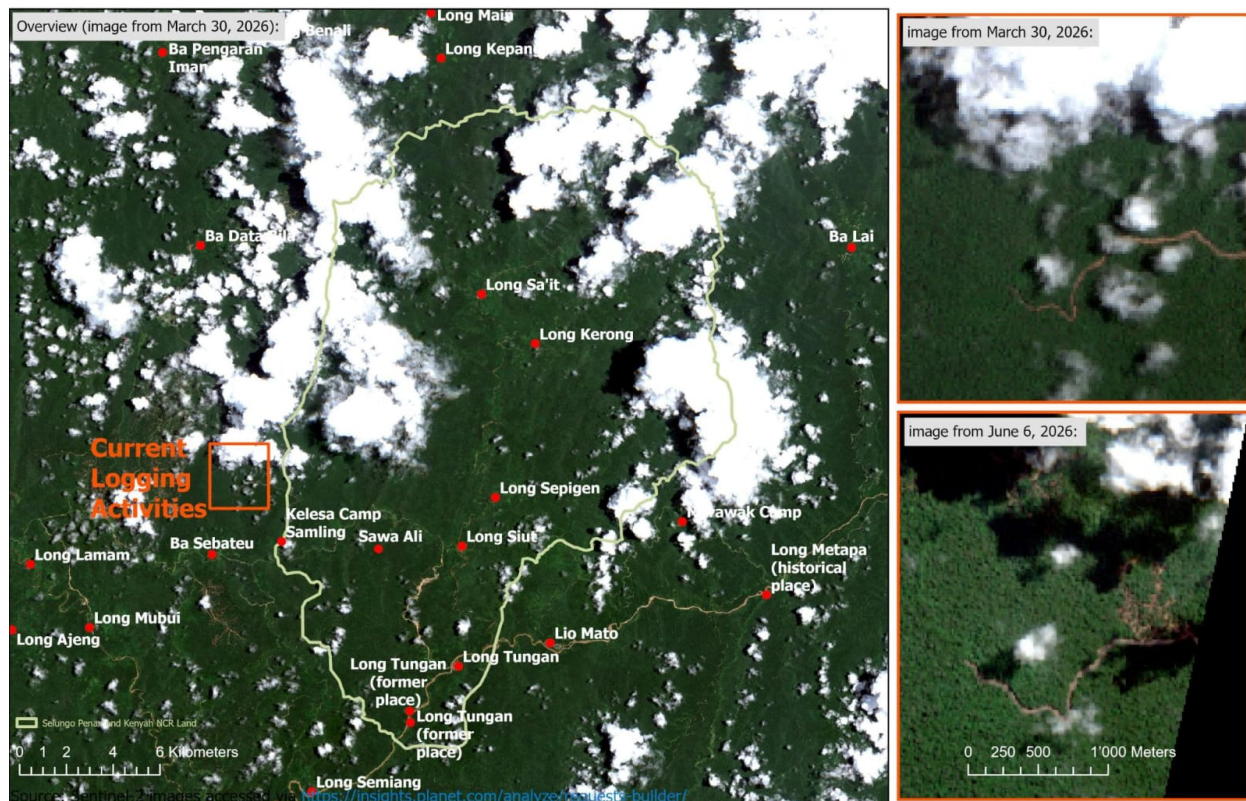
2d Like Reply Hide

Gambar 30: FDS memberi komen dalam Facebook¹⁴⁶

Komuniti meneruskan usaha untuk mendapatkan bantuan SUHAKAM. Pada bulan Mac 2026, penduduk dari Sawa Ali menghantar surat yang menuntut tindakan segera berhubung aktiviti pembalakan berhampiran kampung mereka. Surat tersebut menekankan bahawa pihak berkuasa terus mengabaikan kebimbangan komuniti Sawa Ali.¹⁴⁷ Walaupun penduduk telah menetap di Sawa Ali sejak 2017¹⁴⁸ dan kampung tersebut telah mengemukakan pencalonan ketua kampung pada Jun 2020, kampung itu masih belum diiktiraf secara rasmi oleh kerajaan. Menurut SUHAKAM, ketiadaan pengiktirafan rasmi tersebut telah menimbulkan kesukaran besar kepada 55 penduduk Sawa Ali, yang terdiri daripada 22 keluarga, khususnya dalam mendapatkan kemudahan asas, perkhidmatan dan bantuan daripada agensi kerajaan.¹⁴⁹ Sehingga kini, kampung tersebut masih menunggu supaya hak mereka diiktiraf dan dihormati.

Gambar 31: Kampung Sawa Ali di Ulu Baram, Sarawak, Malaysia

Peta 8: Aktiviti pembalakan bergerak ke arah timur dari Sela'an menuju ke Selungo

Aktiviti pembalakan bermula di Ba Data Bila sebelum tersebar ke Ba Sebateu dan Ba Mubui. Borneoland kemudiannya berkembang ke arah wilayah Sela'an dan Selungo, sekali gus menimbulkan kebimbangan di kalangan kampung-kampung di sekitarnya. Pada bulan Mac 2026, tujuh komuniti Penan dan Kenyah dari kawasan Selungo dan sekitarnya menghantar surat kepada Borneoland dan FDS, menyatakan penolakan tegas terhadap sebarang aktiviti yang dijalankan di atas tanah NCR mereka.¹⁵⁰ Sebulan kemudian, wakil komuniti berkumpul dalam satu demonstrasi dan menuntut supaya lesen pembalakan tersebut dibatalkan serta-merta.¹⁵¹

Apabila hutan sudah tiada, tidak ada apa lagi yang tinggal untuk golongan belia di kampung ini. Inilah tanah yang dijaga oleh nenek moyang kami untuk kami, dan kini ia dimusnahkan oleh Borneoland. Batalkan lesen mereka – masa depan kami bergantung pada perkara ini!

– Bronson, Long Kerong

Gambar 32: Wakil komuniti dari Long Kerong, Long Sepigen, Long Lamam, Long Murung, Sawa Ali and Ba Olé berkumpul bagi menuntut supaya lesen pembalakan dibatalkan.

6.3 Penguasaan institusi: Kegagalan struktur ITTO

Krisis di Ulu Baram telah mendedahkan kegagalan struktur yang lebih mendalam di dalam Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa (International Tropical Timber Organization, ITTO), yang mandatnya secara jelas merangkumi perlindungan hutan, memastikan penyertaan Orang Asal, serta melaksanakan tadbir urus projek yang telus dan bertanggungjawab.¹⁵² Dalam kes UBFA, **ITTO telah menerima perubahan asas terhadap objektif pemuliharaan teras projek — daripada melindungi hutan primer kepada mengejar “pengurusan lestari” melalui aktiviti pembalakan dalam kawasan konsesi tersebut.**

Dana yang dikumpulkan untuk satu inisiatif pemuliharaan akhirnya digunakan untuk menyokong pendekatan yang pada asasnya berbeza. Dengan menerima perubahan tersebut, ITTO telah membenarkan pihak berkuasa negeri mengubah hala tuju satu inisiatif pemuliharaan yang diterajui komuniti untuk dijadikan laluan kepada pembalakan berskala industri. Komuniti yang visi mereka selama beberapa dekad menjadi asas kepada legitimasi politik UBFA akhirnya dibiarkan tanpa saluran penyelesaian atau penjelasan. Surat tidak dijawab, petisyen tidak menerima maklum balas substantif, dan permintaan untuk mendapatkan dokumentasi asas projek tidak dipenuhi. Apabila organisasi masyarakat sivil secara rasmi membangkitkan kebimbangan mengenai perubahan hala tuju projek, Pengarah Eksekutif ITTO menyatakan bahawa semua maklumat berkaitan telah pun dikongsi dan tiada perubahan besar berlaku.¹⁵³ ITTO gagal menegakkan standard minimum yang ditetapkannya sendiri untuk negara anggota dan bagi institusinya sendiri. Kegagalan ini bukan sahaja menjejaskan visi komuniti Orang Asal untuk mewujudkan *Baram Peace Park*, malah turut menjejaskan integriti mandat antarabangsa organisasi tersebut.

ITTO memperlihatkan dirinya sebagai sebuah institusi bebas yang berperanan menjaga tadbir urus hutan yang lestari.¹⁵⁴ Namun, penelitian terhadap asas institusinya menimbulkan persoalan serius tentang sejauh mana kebebasan tersebut dapat direalisasikan — khususnya dalam kes yang melibatkan industri kayu Malaysia.

ITTO mempunyai ibu pejabat di Jepun sejak penubuhannya pada 1986 di bawah International Tropical Timber Agreement.¹⁵⁵ Jepun bukanlah negara tuan rumah yang neutral dari segi kepentingan ekonomi. Seperti yang didokumentasikan dalam laporan ini, Jepun merupakan pasaran terbesar bagi eksport kayu Sarawak, menyumbang lebih daripada 60% daripada keseluruhan hasil eksport kayu dan produk kayu Sarawak pada 2025.¹⁵⁶ Negara Jepun turut menyediakan USD156,000 bagi projek UBFA melalui bajet tambahan kecemasan. Peruntukan tersebut disalurkan bersama satu projek selari yang tidak didedahkan kepada komuniti dan akhirnya digunakan untuk menyokong satu inisiatif yang memudahkan, bukannya menghalang, aktiviti pembalakan (lihat Seksyen 3.3).

Kekurangan kebebasan ITTO daripada kepentingan industri pembalakan turut terserlah dalam struktur kepimpinannya. Sheam Satkuru, bertugas sebagai sejak tahun 2022 Pengarah Eksekutif ITTO, sebelum ini berkhidmat sebagai Pengarah Serantau Eropah Majlis Kayu Malaysia (Malaysian Timber Council, MTC) dari tahun 2007 hingga 2017 — satu jawatan yang secara jelas memberi tumpuan kepada promosi eksport kayu Malaysia di pasaran antarabangsa.¹⁵⁷ Kerjaya beliau sebelum menyertai ITTO dibina melalui usaha memajukan kepentingan komersial industri yang sama yang kemudiannya berada dalam skop tanggungjawab beliau untuk membantu mengurangkan kesan alam sekitarnya. Pelantikan beliau sebagai Pengarah Eksekutif mendapat sokongan kerajaan Malaysia, pada ketika Malaysia sendiri merupakan negara anggota ITTO yang mempunyai pengaruh besar. Pada 29 Oktober 2024, kurang daripada tiga minggu selepas projek UBFA ditamatkan oleh

Kerajaan Sarawak, beliau memaklumkan kepada negara-negara anggota ITTO tentang hasratnya untuk mendapatkan lanjutan tempoh perkhidmatannya selama dua tahun lagi.¹⁵⁸ **Oleh itu, tempoh kepimpinannya sebahagiannya bergantung kepada sokongan berterusan kerajaan yang sepatutnya dipertanggungjawabkan terhadap komitmen pemuliharaannya.**¹⁵⁹

Dalam konteks projek UBFA, penerimaan ITTO terhadap perubahan asas daripada pemuliharaan kepada pembalakan secara langsung memberi manfaat kepada kepentingan kerajaan dan komersial Malaysia serta negara Jepun. Walaupun pengurusan hutan lestari dengan pelan pengurusan bersepadu merupakan sebahagian daripada projek tersebut, matlamat UBFA adalah untuk mewujudkan “kawasan perlindungan bagi pemuliharaan, pembangunan lestari dan kegunaan komuniti”, dengan perlindungan terhadap 79,000 hektar hutan primer sebagai matlamat utama.¹⁶⁰

Apa yang dialami oleh komuniti, pendana dan organisasi masyarakat sivil sebagai satu siri kegagalan — surat yang tidak dijawab, kebimbangan yang tidak diendahkan, serta jaminan yang bercanggah dengan keadaan sebenar yang dapat dilihat di lapangan — tidak seharusnya dilihat semata-mata sebagai rangkaian kecuaihan yang tidak disengajakan. Sebaliknya, kegagalan tersebut menunjukkan kelemahan struktur yang lebih mendalam, iaitu sebuah institusi yang tidak mempunyai keupayaan yang mencukupi untuk bertindak sebagai mekanisme semak dan imbang yang bebas apabila berhadapan dengan kepentingan negara anggota yang paling berkuasa.

6.4 Pelanggaran rangka kerja perundangan dan kawal selia

Situasi yang berlaku di Ulu Baram merupakan satu kegagalan dari segi moral, politik dan perundangan. Pada pelbagai peringkat kawal selia, daripada dasar domestik, persekutuan dan negeri hinggalah kepada rangka kerja serantau dan antarabangsa, tindakan Kerajaan Sarawak, Jabatan Hutan Sarawak (FDS) dan Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. tidak selaras dengan piawaian yang secara terbuka telah dipersetujui dan komited untuk dipatuhi oleh Malaysia. Secara keseluruhannya, **kegagalan ini menunjukkan satu corak di mana perlindungan undang-undang yang wujud di atas kertas telah berulang kali dielakkan dalam pelaksanaan**, menyebabkan komuniti tidak mendapat perlindungan atau remedi yang sepatutnya disediakan oleh rangka kerja tersebut.

Kegagalan tadbir urus

Kegagalan FDS dan ITTO untuk menegakkan piawai asas ketelusan telah menyebabkan komuniti berhadapan dengan landskap politik yang berubah secara ketara. Kesan daripada keadaan ini jauh melangkaui kegagalan projek UBFA itu sendiri. Apa yang pada asalnya bermula sebagai satu inisiatif pemuliharaan secara kolaboratif akhirnya mengubah hubungan sosial, struktur tadbir urus dan kehidupan seharian masyarakat di Ulu Baram. Seperti yang diuraikan dalam Seksyen 5.2, pembayaran bersasar oleh Borneoland telah membahagikan komuniti kepada mereka yang mendapat manfaat daripada pembalakan dan mereka yang menentangnya. **Daripada membantu merapatkan perpecahan ini, agensi kerajaan telah memperdalaminya — bermula dengan kawalan mereka terhadap siapa yang mengetuai kampung.**

Walaupun undang-undang Sarawak mengiktiraf bahawa komuniti boleh memilih pemimpin mereka sendiri, iaitu ketua kampung, dalam amalan pelantikan tersebut tertakluk kepada kelulusan kerajaan - ini mewujudkan dorongan kepada calon untuk menyelaraskan pendirian mereka dengan keutamaan kerajaan berbanding

keperluan masyarakat setempat. Ketua kampung yang dilantik kerajaan mungkin menerima elaun dan janji pembangunan yang bergantung pada sokongan terhadap inisiatif pembalakan atau perladangan yang disokong kerajaan. Keadaan ini boleh meminggirkan pemimpin adat yang dipilih oleh komuniti tetapi tidak diiktiraf kerajaan, meningkatkan perpecahan dalam kampung dan menjejaskan legitimasi proses membuat keputusan komuniti, khususnya dalam pertikaian berkaitan tanah dan tadbir urus sumber. Pelantikan pemimpin kampung secara tidak wajar ini adalah tidak selaras dengan Deklarasi Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai Hak Orang Asal (United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, UNDRIP), yang telah dipersetujui oleh Malaysia dalam Perhimpunan Agung PBB pada tahun 2007.¹⁶¹

Komuniti berulang kali diberitahu, secara tersirat atau terang-terangan, bahawa mereka perlu memilih sama ada menyokong kerajaan, yang menjanjikan “pembangunan” sebagai pertukaran kepada aktiviti eksploitasi sumber, atau menyokong NGO dan organisasi masyarakat sivil yang telah menyokong perjuangan komuniti selama beberapa puluh tahun. **Namun, janji pembangunan kerajaan tersebut menghasilkan sedikit sahaja manfaat pembangunan yang bermakna: tiada pembinaan jalan yang boleh diharapkan, tiada infrastruktur yang diagihkan secara adil dan tiada manfaat yang tidak memerlukan pengorbanan hutan.**

Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT) dan Hak Orang Asal

Kegagalan paling asas di Ulu Baram ialah penafian terhadap Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT). **MABT** bukan sekadar satu prinsip yang dipromosikan oleh organisasi masyarakat sivil. Ia merupakan komponen utama dalam Deklarasi PBB mengenai Hak Orang Asal (UNDRIP), yang mengiktiraf hak masyarakat Orang Asal untuk mengambil bahagian dalam keputusan yang memberi kesan kepada tanah, wilayah dan sumber mereka.¹⁶²

Konsesi Borneoland telah dikeluarkan tanpa rundingan, pemberitahuan atau persetujuan daripada komuniti yang wilayah adatnya bertindih dengan kawasan konsesi tersebut. Penilaian kesan sosial atau alam sekitar tidak dibuat— yang merupakan standard asas bagi sebarang projek pembangunan — tidak dimaklumkan kepada komuniti yang terjejas. Tiada peluang yang bermakna untuk mereka yang hendak membantah. Apabila komuniti cuba mendapatkan maklumat atau mencabar konsesi tersebut melalui petisyen, surat rasmi, aduan dan prosiding undang-undang, mereka berhadapan dengan kesenyapan, penolakan atau halangan.

Pihak berkuasa Sarawak mungkin berhujah bahawa kewajipan MABT tidak terpakai kerana kawasan yang terjejas diklasifikasikan oleh negeri sebagai tanah kerajaan dan bukannya wilayah Orang Asal yang diiktiraf secara rasmi. Namun, pendirian ini menyalahertikan sifat hak tersebut. UNDRIP melindungi wilayah yang secara tradisinya diduduki dan digunakan oleh masyarakat Orang Asal, tanpa mengira sama ada wilayah tersebut telah diberikan hak milik rasmi oleh kerajaan. Malah, kegagalan sistematik untuk mengiktiraf wilayah Hak Adat Bumiputera (Native Customary Rights, NCR), digabungkan dengan laluan yang sangat terhad untuk mendapatkan pengiktirafan undang-undang, merupakan sebahagian daripada isu hak yang ingin ditangani oleh MABT. Pihak berkuasa negeri tidak boleh mengelakkan kewajipan untuk berunding hanya dengan enggan mengiktiraf hak pemilikan atau penguasaan tanah Orang Asal.

Manipulasi struktur pentadbiran kampung untuk mewujudkan gambaran seolah-olah persetujuan telah diberikan turut memburukkan lagi pelanggaran ini. Menurut wakil komuniti, FDS telah menganjurkan pertemuan secara tertutup dengan ketua kampung yang dilantik kerajaan, menggesa mereka menyokong pembalakan dan

secara terbuka menentang penglibatan NGO.¹⁶³ Anggota komuniti yang membantah pula diketepikan, diugut dan dalam sesetengah kes dipaksa meninggalkan kampung halaman mereka.

Proses ini sama sekali tidak selaras dengan piawaian yang ditetapkan oleh UNDRIP. Persetujuan mesti diberikan secara bebas, bukannya diperolehi melalui paksaan, pembayaran terpilih atau tekanan institusi. Sokongan daripada ketua kampung yang dilantik kerajaan juga tidak boleh menggantikan persetujuan komuniti secara keseluruhan.

UNDRIP menetapkan bahawa persetujuan hendaklah diperolehi melalui institusi perwakilan masyarakat Orang Asal sendiri. Di Ulu Baram, institusi tersebut jelas didokumentasikan sebagai berasaskan proses konsensus.¹⁶⁴ Tandatangani daripada seorang pemimpin yang dilantik kerajaan, yang kedudukannya bergantung kepada kelulusan kerajaan, dan yang komunitinya menerima pampasan pada kadar sepuluh kali ganda lebih tinggi kerana menyokong pembalakan berbanding mereka yang menentanginya, tidak boleh dianggap sebagai bukti persetujuan komuniti.

Tanggunjawab Perniagaan dan Hak Asasi Manusia

Pada bulan Ogos 2025, Malaysia melancarkan Pelan Tindakan Negara mengenai Perniagaan dan Hak Asasi Manusia (National Action Plan on Business and Human Rights, NAPBHR) 2025–2030 yang pertama. Rangka kerja ini mengintegrasikan Prinsip Panduan PBB mengenai Perniagaan dan Hak Asasi Manusia ke dalam dasar domestik, jangkaan kawal selia serta garis panduan tingkah laku korporat.¹⁶⁵ NAPBHR secara jelas menangani hak Orang Asal dan prinsip MABT, dengan menghendaki perniagaan serta agensi kerajaan melibatkan komuniti pada peringkat awal, menyediakan maklumat yang tepat dan mudah diakses, memastikan penyertaan yang bermakna serta mencegah sebarang bentuk paksaan dalam proses membuat keputusan.

Rangka kerja tersebut turut memberikan komitmen Malaysia untuk memperkukuh tadbir urus alam sekitar, melindungi hak yang dijamin oleh Perlembagaan, memenuhi komitmen berkaitan perubahan iklim, serta mencegah *greenwashing* yang menggambarkan aktiviti yang memudaratkan alam sekitar secara mengelirukan sebagai pembangunan lestari. Walaupun NAPBHR dilancarkan selepas aktiviti pembalakan bermula, standard asas yang terkandung di dalamnya, termasuk MABT, ketelusan, perlindungan alam sekitar dan akses kepada remedi, bukanlah perkara baharu. Rangka kerja ini kini menyediakan penanda aras nasional yang rasmi untuk menilai tindakan pihak berkuasa awam dan syarikat swasta. Dalam konteks ini, operasi Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. masih sukar diselaraskan dengan komitmen Malaysia yang dinyatakan berkaitan perniagaan dan hak asasi manusia. Komuniti tidak dimaklumkan, penyertaan selain daripada melalui kepimpinan yang dilantik kerajaan tidak diberikan, maklumat berkaitan alam sekitar disembunyikan, dan kebimbangan yang dibangkitkan oleh penduduk yang terjejas berulang kali tidak diendahkan.

Ketelusan, akses kepada maklumat, dan penglibatan awam

Kegagalan tadbir urus yang didokumentasikan dalam laporan ini berpunca, di antara lain, daripada penahanan maklumat secara sistematik, termasuk peta konsesi, pelan pengurusan, penilaian kesan alam sekitar dan sosial, serta lesen pembalakan itu, daripada komuniti, pendana dan organisasi masyarakat sivil yang telah memintanya. Akibatnya, komuniti dijangka menerima keputusan yang memberi kesan kepada wilayah mereka tanpa diberikan maklumat asas yang diperlukan untuk memahami, menilai atau mencabar keputusan tersebut.

Kekurangan ketelusan ini dipermudah secara struktur oleh ketiadaan undang-undang kebebasan maklumat di Malaysia.¹⁶⁶ Malaysia kekal sebagai salah satu daripada sebilangan kecil negara yang tidak mempunyai undang-undang kebebasan maklumat persekutuan yang menyeluruh. Keengganan untuk mendedahkan dokumen penting turut menghalang penelitian awam yang bermakna, pemantauan bebas dan usaha memastikan akauntabiliti. Komuniti, pendana projek, organisasi masyarakat sivil dan juga pihak berkepentingan projek yang lain berulang kali tidak diberikan akses kepada maklumat yang membolehkan mereka memahami skop konsesi, menilai kesannya atau mencabar kesahihannya dari segi undang-undang. Kekurangan ketelusan ini bukanlah sesuatu yang berlaku secara kebetulan; ia merupakan prasyarat penting yang membolehkan konsesi tersebut diberikan dan seterusnya membawa kepada pembongkaran projek UBFA. Sekiranya maklumat telah dikemukakan sejak awal, komuniti berpeluang mencabar keputusan yang memberi kesan kepada wilayah mereka jauh sebelum aktiviti pembalakan bermula.

Komitmen alam sekitar dan tadbir urus hutan

Situasi yang berlaku di Ulu Baram juga bertentangan dengan rangkaian komitmen alam sekitar serantau yang semakin berkembang dan telah disokong secara terbuka oleh Malaysia. Yang paling ketara, Malaysia merupakan antara negara anggota ASEAN yang menerima pakai ASEAN Declaration on the Right to a Safe, Clean, Healthy and Sustainable Environment pada Sidang Kemuncak ASEAN ke-47 di Kuala Lumpur pada bulan Oktober 2025.¹⁶⁷ Deklarasi tersebut mengiktiraf bahawa setiap individu berhak untuk hidup dalam persekitaran yang mampu menyokong kesihatan, kesejahteraan, mata pencarian, budaya dan pembangunan mereka. Deklarasi itu turut menggalakkan kerajaan ASEAN untuk memperkukuh tadbir urus alam sekitar, meningkatkan ketelusan dan penyertaan awam dalam proses membuat keputusan berkaitan alam sekitar, melindungi biodiversiti dan ekosistem, serta memastikan akses kepada maklumat alam sekitar dan mekanisme pemulihan.

Walaupun deklarasi tersebut tidak mengikat dari segi undang-undang, ia menetapkan satu piawaian serantau yang jelas untuk menilai tindakan kerajaan. Peristiwa yang didokumentasikan di kawasan *Baram Peace Park* bertentangan dengan banyak komitmen tersebut. Deklarasi itu menekankan kepentingan melindungi pembela alam sekitar serta memastikan individu dan komuniti dapat mengambil bahagian dalam tadbir urus alam sekitar tanpa intimidasi atau tindakan balas. Namun, anggota masyarakat yang menentang konsesi tersebut dilaporkan berdepan gangguan, ancaman, pengecualian daripada proses membuat keputusan, serta tekanan untuk menyokong aktiviti pembalakan. Di sebaliknya, memperkukuh penyertaan masyarakat, agensi kerajaan dan wakil syarikat dilihat telah mewujudkan keadaan yang semakin memperdalamkan perpecahan dalam komuniti dan melemahkan keupayaan mereka untuk memperjuangkan kepentingan mereka secara bersama.

Konsesi tersebut juga sukar diselaraskan dengan komitmen awam Sarawak sendiri berkaitan pengurusan hutan secara lestari. Sejak pengumuman moratorium terhadap lesen pembalakan baharu pada tahun 2016, kerajaan negeri berturut-turut telah mempromosikan pensijilan, piawaian kelestarian dan tadbir urus hutan yang bertanggungjawab sebagai asas kepada agenda alam sekitar Sarawak. Para pegawai negeri juga berulang kali menekankan Malaysian Timber Certification Scheme (MTCS) sebagai bukti komitmen Sarawak terhadap pengeluaran kayu secara lestari dan telah berjanji bahawa konsesi pembalakan jangka panjang akhirnya akan mendapatkan pensijilan. Namun, konsesi Borneoland dilihat beroperasi di luar mana-mana rangka kerja pensijilan yang diiktiraf, walaupun terletak dalam salah satu landskap hutan yang paling sensitif dari segi alam sekitar di negeri tersebut.

“ Jika jabatan ini benar-benar komited terhadap pengurusan hutan secara lestari seperti yang sering dinyatakan dalam dasar dan prinsip rasmi, termasuk “Malaysian Approach to Sustainable Forest Management, mengapakah kerosakan hutan – kebanyakannya hutan semula jadi – masih berlaku pada skala yang begitu besar akibat aktiviti Borneoland?

– William, Long Moh

Pemberian konsesi yang belum mendapat pensijilan dalam landskap *Baram Peace Park* menimbulkan persoalan serius mengenai keselarasan dasar tadbir urus hutan Sarawak serta kredibiliti komitmen alam sekitarnya. Ia juga bercanggah secara langsung dengan kewajipan Malaysia yang lebih luas di bawah rangka kerja antarabangsa berkaitan iklim dan biodiversiti, yang semakin mengiktiraf kepentingan kritikal hutan tropika yang masih utuh bagi penyimpanan karbon, pemuliharaan biodiversiti, perlindungan kawasan tadahan air dan daya tahan terhadap perubahan iklim. **Hutan primer seperti yang terdapat di Ulu Baram tidak dapat digantikan apabila telah musnah; nilai ekologinya merupakan hasil daripada perkembangan hutan yang berterusan tanpa gangguan selama berabad-abad.**

Kebimbangan yang dibangkitkan oleh komuniti di Ulu Baram bukanlah isu yang terpencil. Ia mencerminkan perdebatan yang lebih luas yang sedang berlaku di seluruh Malaysia berkaitan hak Orang Asal, tadbir urus alam sekitar, ketelusan dan keadilan iklim. Dalam beberapa tahun kebelakangan ini, organisasi masyarakat sivil, penyelidik dan komuniti yang terjejas semakin mencabar jurang antara komitmen alam sekitar yang dinyatakan dalam dokumen dasar dengan pelaksanaannya di lapangan. Kontroversi berhubung konsesi Borneoland menunjukkan betapa mudahnya komitmen terhadap kelestarian boleh terhakis apabila ketelusan tidak wujud, mekanisme akauntabiliti gagal berfungsi dan komuniti yang terjejas diketepikan daripada keputusan yang memberi kesan besar terhadap masa depan mereka.

7. Kesimpulan dan Tuntutan

Selama lebih empat dekad, komuniti Orang Asal di Ulu Baram telah menentang kemaraan berterusan aktiviti pembalakan industri ke dalam hutan nenek moyang mereka. Sejak 1980-an, komuniti Orang Asal telah menganjurkan sekatan jalan, mendokumentasikan pencerobohan dan menegaskan hak mereka terhadap hutan yang telah menyara kehidupan mereka selama bergenerasi. Sejarah panjang penentangan ini menjadi asas kepada setiap usaha pemuliharaan yang dilaksanakan di Ulu Baram selepas itu.

Visi *Penan Peace Park*, dan kemudiannya *Baram Peace Park*, lahir daripada sejarah tersebut: satu usaha yang diterajui komuniti untuk memastikan perlindungan jangka panjang terhadap salah satu landskap hutan primer terakhir yang masih wujud di Sarawak. Apabila projek Upper Baram Forest Area (UBFA) diperkenalkan oleh kerajaan sebagai penerapan konsep *Baram Peace Park* dan disokong oleh International Tropical Timber Organization (ITTO), ia dilihat sebagai satu perubahan yang telah lama dinantikan. Buat pertama kalinya selepas penentangan berdekad-dekad, wujudnya keselarasan — sekurang-kurangnya di atas kertas — antara tadbir urus Orang Asal, pengiktirafan kerajaan dan sokongan antarabangsa. Projek tersebut digambarkan sebagai satu model yang membolehkan Sarawak memenuhi komitmen berkaitan iklim dan kelestarian, di samping mengiktiraf peranan komuniti Orang Asal sebagai penjaga wilayah mereka sendiri. **Janji tersebut kini telah dimungkiri.**

Ketika projek UBFA sedang dibangunkan dan dipromosikan, satu proses selari berlaku tanpa pengetahuan umum. Satu konsesi pembalakan baharu telah diberikan bagi kawasan hutan yang sama, tanpa pendedahan maklumat, tanpa rundingan dan tanpa persetujuan. Komuniti yang cuba mendapatkan maklumat berhadapan dengan kesenyapan. Organisasi masyarakat sivil dan pendana kepada projek UBFA yang membangkitkan kebimbangan tidak menerima sebarang maklum balas. Malah ketika aktiviti pembalakan mula kembali kelihatan di lapangan — jalan balak dibina merentasi hutan, jentera bergerak menuju ke Gunung Murud Kecil dan trak demi trak yang membawa bertan-tan kayu meninggalkan kawasan tersebut — kenyataan rasmi menafikan bahawa sebarang operasi sedemikian sedang berlaku. Apabila kewujudan konsesi pembalakan tersebut tidak dapat disembunyikan lagi, projek UBFA itu sendiri dibatalkan secara mengejut oleh FDS. Kerajaan Sarawak dan ITTO mengalihkan tanggungjawab dengan mendakwa bahawa advokasi NGO dan komuniti telah mengganggu proses tersebut. **Tiada akauntabiliti dikenakan terhadap keputusan yang telah dibuat mahupun terhadap kesan yang berlaku selepas itu.**

Kegagalan mekanisme pengawasan kerajaan dan antarabangsa adalah amat ketara. ITTO diletakkan sebagai penjamin ketelusan dan akauntabiliti dalam projek UBFA, namun mereka tidak campur tangan ketika objektif teras projek tersebut diubah dan akhirnya diabaikan. Kegagalan untuk bertindak ini amat membimbangkan memandangkan kekurangan kebebasan secara struktur pada peringkat tertinggi kepimpinan ITTO; Pengarah Eksekutifnya, Sheam Satkuru, yang mempunyai rekod hubungan yang rapat dengan sektor perkayuan Malaysia. Daripada bertindak sebagai mekanisme perlindungan yang bebas, **ITTO dilihat telah membenarkan perubahan secara senyap terhadap satu inisiatif pemuliharaan berasaskan komuniti Orang Asal menjadi satu rangka kerja yang diambil alih oleh kerajaan yang selaras dengan aktiviti pembalakan industri berskala besar.**

Apa yang berlaku selepas itu meneruskan satu corak yang telah lama wujud di Sarawak, yang berakar daripada legasi bekas Ketua Menteri Sarawak, Abdul Taib Mahmud, yang pemerintahannya ditandai oleh kemusnahan hutan primer negeri secara besar-besaran. Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd., sebuah syarikat yang mempunyai hubungan politik, diberikan konsesi berskala besar dalam keadaan yang tidak telus. Di lapangan, operasi pembalakan kembali berkembang dengan pantas di kawasan yang selama ini masih agak tidak terganggu, termasuk kawasan yang membentuk zon perlindungan teras *Baram Peace Park*

Komuniti Ba Data Bila telah menjadi titik tumpuan perubahan ini. Di sini, kemunculan semula pembalakan industri bukan sahaja mencetuskan kemusnahan alam sekitar yang serius, termasuk menjejaskan sungai, habitat hidupan liar serta tapak yang mempunyai kepentingan budaya dan ekologi, tetapi turut mencetuskan perpecahan sosial yang mendalam. Pemberian bayaran terpilih, janji pembangunan dan kuasa yang disokong kerajaan telah mewujudkan perpecahan dalam komuniti, melemahkan penentangan secara kolektif dan membenarkan operasi pembalakan diteruskan.

Pembangunan secara paksaan yang kini berlaku di Ulu Baram bukanlah sekadar pertikaian tempatan yang terpencil. Ia mencerminkan corak sistemik yang berakar daripada model tadbir urus hutan berasaskan eksploitasi pada era Taib, yang kini diteruskan di bawah kepimpinan politik Premier pada masa ini, Abang Johari.

***Baram Peace Park* merupakan satu usaha kolaboratif yang diterajui oleh komuniti Orang Asal untuk menghalang kehilangan berterusan hutan komuniti Orang Asal. Namun, di tangan Kerajaan Sarawak dan ITTO, ia sebaliknya telah digunakan untuk memberi legitimasi kepada kemunculan semula aktiviti pembalakan di hutan yang sepatutnya dilindunginya.**

Walaupun berdepan keadaan tersebut, ramai masih terus menentang. Melalui petisyen, sekatan jalan, tindakan undang-undang serta rayuan berulang kali kepada badan-badan nasional dan antarabangsa, penduduk Ulu Baram secara konsisten menegaskan hak mereka dan menuntut akauntabiliti. Namun, penentangan semata-mata tidak mampu mengatasi ketidakseimbangan struktur yang mereka hadapi. Tanpa penelitian dan tekanan dari pihak luar, hala tuju semasa berkemungkinan akan terus berlaku. Apa yang ditunjukkan oleh penentangan berterusan ini ialah gerakan yang diterajui komuniti tidak begitu mudah untuk dlenyapkan. Projek UBFA mungkin telah ditinggalkan, tetapi visi *Baram Peace Park* yang telah diperjuangkan selama berdekad-dekad masih akan diteruskan.

Mesej daripada penentangan ini adalah jelas dan mendesak, dan wakil-wakil komuniti telah mengemukakan tuntutan berikut:

1. Borneoland Timber Resources: Hentikan dengan Serta-merta Semua Aktiviti Pembalakan

Semua operasi pembalakan di dalam kawasan konsesi Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. hendaklah digantung serta-merta. Penerusan aktiviti pembalakan ketika cabaran undang-undang masih belum diselesaikan, kerosakan alam sekitar telah didokumentasikan dengan jelas, dan persetujuan komuniti masih tidak diperoleh hanya akan memburukkan lagi kemudaratan serta menutup ruang untuk akauntabiliti yang bermakna. Penggantungan operasi diperlukan bagi mengelakkan kemusnahan selanjutnya serta membolehkan pengesahan bebas terhadap kesan dan pematuhan dilakukan.

2. Kerajaan Sarawak: Tarik Balik Lesen Borneoland Timber Resources

Konsesi yang diberikan kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. hendaklah ditarik balik, atau sekurang-kurangnya tertakluk kepada semakan yang telus dan bebas, dengan hasil semakan tersebut didedahkan kepada Masyarakat umum. Syarat dan proses pemberiannya — tanpa tender awam, tanpa rundingan dan tanpa pendedahan maklumat — menimbulkan persoalan serius mengenai kesahan dan legitimasi konsesi tersebut. Sebarang penerusan operasi dalam keadaan sedemikian menjejaskan komitmen dasar domestik serta piawaian antarabangsa yang telah dinyatakan oleh Malaysia.

3. Kerajaan Sarawak: Tunaikan Janji-janji Baram Peace Park

Komitmen yang dibuat melalui proses *Baram Peace Park* dan UBFA hendaklah dikembalikan dan dilaksanakan sepenuhnya. Ini termasuk perlindungan kawasan hutan primer teras yang telah dikenal pasti untuk tujuan pemuliharaan serta pengiktirafan terhadap sistem tadbir urus Orang Asal sebagai asas utama kepada perlindungan tersebut. Pemulihan kepercayaan memerlukan tindakan konkrit untuk mengembalikan perkara yang telah dijanjikan tetapi kemudiannya ditarik balik

4. Kerajaan Jepun dan Syarikat Perdagangan Kayu Jepun: Hentikan Pembelian Kayu dari Negeri Sarawak Sementara Siasatan Dijalankan

Syarikat-syarikat dari Jepun yang mengimport kayu dari Sarawak hendaklah segera menggantung pembelian yang berasal daripada konsesi Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. serta sebarang operasi berkaitan sehingga satu siasatan bebas menentukan sama ada konsesi tersebut telah diberikan secara sah, sama ada dakwaan pelanggaran hak asasi manusia telah ditangani, dan sama ada aktiviti pembalakan mematuhi piawaian domestik dan antarabangsa. Pembelian yang diteruskan berisiko mewujudkan pasaran bagi kayu yang dikaitkan dengan wilayah Orang Asal yang dipertikaikan, kemusnahan alam sekitar — khususnya hutan primer — serta kegagalan tadbir urus yang serius. Sebagai salah satu destinasi utama eksport kayu Sarawak, kerajaan Jepun dan syarikat perdagangan kayu Jepun mempunyai pengaruh pasaran serta tanggungjawab untuk memastikan rantai bekalan mereka tidak menyumbang kepada kemudaratan tersebut.

5. Kerajaan Jepun: Gantung peruntukan ITTO di Sarawak sehingga Dakwaan Disiasat secara Bebas

Kerajaan Jepun hendaklah segera menugaskan satu semakan bebas terhadap pembatalan projek Upper Baram Forest Area (UBFA) serta satu siasatan bebas terhadap aktiviti pembalakan yang sedang berlaku dalam kawasan bekas projek tersebut. Sehingga siasatan ini selesai dan hasil penemuannya didedahkan kepada umum, kerajaan Jepun hendaklah menggantung semua peruntukan bagi projek ITTO di Sarawak.

6. Shin Yang: Hentikan Pengambilan dan Pemprosesan Kayu dari Borneoland

Shin Yang hendaklah menghentikan pembelian, pemprosesan dan perdagangan kayu yang diperoleh daripada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd dengan serta merta. Syarikat tersebut hendaklah mendedahkan kepada

umum sifat dan skala hubungan perniagaannya dengan Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd., termasuk asal usul dan jumlah kayu yang dibeli, serta menjelaskan langkah-langkah usaha wajar (*due diligence*) yang telah diambil bagi memastikan pematuhan terhadap tanggungjawabnya berkaitan hak asasi manusia dan alam sekitar.

7. Kerajaan Sarawak: Melaksanakan Dasar Toleransi Sifar terhadap Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT)

Peristiwa yang didokumentasikan dalam laporan ini menunjukkan bahawa proses rundingan sedia ada adalah tidak mencukupi dan mudah dimanipulasi. Kerajaan Sarawak hendaklah mewujudkan dan menguatkuasakan satu rangka kerja yang jelas bagi menjamin Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT) bagi semua projek yang memberi kesan kepada tanah, wilayah dan sumber masyarakat Orang Asal. Persetujuan hendaklah diperoleh sebelum sebarang konsesi diberikan, berdasarkan pendedahan penuh terhadap maklumat yang berkaitan, serta melalui proses yang bebas daripada paksaan, tekanan politik, ugutan atau manipulasi terhadap struktur kepimpinan masyarakat. Sebarang keputusan yang memberi kesan kepada wilayah masyarakat Orang Asal tidak seharusnya diteruskan tanpa bukti yang jelas bahawa persetujuan masyarakat telah diberikan.

8. Kerajaan Sarawak : Melindungi Hutan Ulu Baram Sepanjang Masa

Perlindungan jangka panjang terhadap hutan Ulu Baram hendaklah dijamin melalui mekanisme yang diiktiraf di sisi undang-undang, yang menghormati hak tanah masyarakat Orang Asal serta menguatkuasakan prinsip Makluman Awal, Bebas dan Telus (MABT). Ini termasuk perancangan penggunaan tanah yang telus, pemantauan bebas, serta perlindungan daripada pemberian konsesi baharu pada masa hadapan di kawasan yang mempunyai tuntutan atau pertikaian. Perlindungan tersebut mestilah merangkumi bukan sahaja hutan itu sendiri, tetapi juga masyarakat yang kehidupan, budaya dan identiti mereka tidak dapat dipisahkan daripada hutan tersebut.

Situasi di Ulu Baram merupakan ujian penting, bukan sahaja terhadap komitmen Sarawak yang dinyatakan terhadap kelestarian, tetapi juga terhadap sistem yang lebih luas yang mendakwa bertanggungjawab mentadbir dan melindungi hutan tropika yang masih berbaki di dunia. Jika sebuah projek yang dipromosikan sebagai model pemuliharaan berasaskan komuniti boleh diubah menjadi saluran untuk menghidupkan semula kegiatan pembalakan tanpa sebarang pertanggungjawaban, maka kredibiliti sistem tersebut sememangnya wajar dipersoalkan. Bagi masyarakat di Ulu Baram, kesannya jauh lebih segera: sumber yang telah menyara generasi masyarakat Orang Asal sedang dimusnahkan secara sistematik. Penentangan mereka yang berterusan menunjukkan bahawa hasil akhirnya masih belum ditentukan — **tetapi hanya jika tuntutan ini diambil serius dan dilaksanakan tanpa berlengah.**

Sumber rujukan

- ¹ Grace Dungey dalam *Mongabay*. 12.04.2022. “Study: Most biodiversity hotspots lack formal protection in Borneo and Sumatra.” [Kajian: Kebanyakan kawasan hotspot biodiversiti di Borneo dan Sumatera tidak mempunyai perlindungan rasmi.] <https://news.mongabay.com/2022/04/study-most-biodiversity-hotspots-lack-formal-protection-in-borneo-and-sumatra/> (diakses pada 26.03.2026).
- ² IUCN. 2026. “Senarai Merah IUCN bagi Spesies Terancam” <https://www.iucnredlist.org/> (diakses pada 01.04.2026).; UN WCMC. March 2023. “Exploring the vital role of our forests.” [“Meneroka Peranan Penting Hutan Kita”] <https://www.unep-wcmc.org/en/news/exploring-the-vital-role-of-our-forests> (accessed 01.04.2026).
- ³ Pemuliharaan Warisan Dunia UNESCO 2024. “The Archaeological Heritage of Niah National Park’s Caves Complex.” [Warisan Arkeologi Kompleks Gua Taman Negara Niah] <https://whc.unesco.org/en/list/1014/> (diakses pada 01.04.2026).
- ⁴ Rhett Ayers Butler dalam *Mongabay*. 28.03.2011. “Google Earth reveals stark contrast between Sarawak’s damaged forests and those in neighboring Borneo states.” [“Google Earth Mendedahkan Perbezaan Ketara antara Hutan Sarawak yang Terjejas dan Hutan di Negeri-negeri Borneo Bersebelahan.”] <https://news.mongabay.com/2011/03/google-earth-reveals-stark-contrast-between-sarawaks-damaged-forests-and-those-in-neighboring-borneo-states/> (accessed 01.04.2026).
- ⁵ Lukas Straumann. 2014. “Money logging. On the trail of the Asian timber mafia.” [“Pembalakan Wang. Menjejaki Mafia Kayu Asia.”] Bab 5. *Bergli Books*.
- ⁶ *Malaysiakini*. 16.12.2020. “Baram Peace Park secures crucial international timber funding.” <https://www.malaysiakini.com/news/555431> (accessed: 14.07.2026).
- ⁷ *Malaysiakini*. 16.12.2020. “Baram Peace Park secures crucial international timber funding.” <https://www.malaysiakini.com/news/555431> (accessed: 14.07.2026).
- ⁸ Dimbab, Ngidang. 2005. “Deconstruction and Reconstruction of Native Customary Land Tenure in Sarawak.” [“Dekonstruksi dan Rekonstruksi Pegangan Tanah Adat Pribumi di Sarawak”] *Southeast Asian Studies*. 43 (1). p. 47. ISSN 2186-7275.
- ⁹ Dianggarkan bahawa separuh daripada semua spesies haiwan yang diketahui hidup di kanopi hutan hujan dunia. Lihat WWF. 2006. “Wild Borneo. The Wildlife and Scenery of Sabah, Sarawak, Brunei and Kalimantan.” New Holland Publishers (UK) Ltd., hlm. 27–30.
- Lihat kotak “Hak Tanah di Sarawak” dan seksyen 2.1, “Penentangan terhadap Pembalakan dan Pencerobohan Tanah”.
- ¹⁰ Widiyatno et al. 2020. “Selection of dipterocarp species for enrichment planting in a secondary tropical rainforest.” [“Pemilihan Spesies Dipterokarpa untuk Penanaman Pengayaan di Hutan Hujan Tropika Sekunder”] *Forest Science and Technology*, 16(4), 206–215. <https://doi.org/10.1080/21580103.2020.1831620>.
- ¹¹ WWF. 2006. “Wild Borneo. The Wildlife and Scenery of Sabah, Sarawak, Brunei and Kalimantan.” New Holland Publishers (UK) Ltd., hlm. 27–30.
- ¹² Danielle Keeton-Olsen in *Mongabay*. 30.10.2024. “NGOs, officials trade blame as Malaysian forest conservation project is scrapped.” <https://news.mongabay.com/2024/10/ngos-officials-trade-blame-as-malaysian-forest-conservation-project-is-scrapped/> (accessed 01.04.2026).
- ¹³ Danielle Keeton-Olsen dalam *Mongabay*. 30.10.2024. “NGO dan Pegawai Saling Menyalahkan selepas Projek Pemuliharaan Hutan Malaysia Dibatalkan.” <https://news.mongabay.com/2024/10/ngos-officials-trade-blame-as-malaysian-forest-conservation-project-is-scrapped/> (diakses pada 01.04.2026).
- ¹⁴ Berdasarkan pemerhatian komuniti yang didokumentasikan selama tiga bulan, iaitu pada Mac, April dan Mei 2025.
- ¹⁵ Alvin Tang dalam *Sarawak Tribune*. 07.02.2026. “Hasil Kayu Balak Sarawak Menurun Hampir 10%”. <https://www.sarawaktribune.com/sarawak-timber-revenue-down-nearly-10/> (diakses: 27.05.2026).
- ¹⁶ Surat yang dihantar oleh BMF kepada Shin Yang Group. 07.08.2025. “Rantaian Bekalan Shin Yang / Akta Kayu Bersih Jepun.”
- ¹⁷ Lukas Straumann. 2014. “Money logging. On the trail of the Asian timber mafia.” [“Pembalakan Wang. Menjejaki Mafia Kayu Asia.”] Bab 8. *Bergli Books*.
- ¹⁸ Lukas Straumann. 2014. “Money logging. On the trail of the Asian timber mafia.” [“Pembalakan Wang. Menjejaki Mafia Kayu Asia.”] *Bergli Books*.
- ¹⁹ *Global Forest Watch*. 18.11.2015. “New GFW Maps Show Vast Logging, Oil Palm and Plantation Concessions in Sarawak.” <https://www.globalforestwatch.org/blog/supplychain/logging/gfw-releases-new-public-maps-of-sarawak-logging-concessions.html?ap3c=IGnpbj4T1bQmWLgCAGnpbj6t5r4uvKKHwKow1YTIWwEeT0qd1Q> (accessed 15.07.2026).
- ²⁰ Deklarasi. People of the Springs. Suku Kaum Dayak di Sarawak, Malaysia Timur, Julai 1989. Arkib BMF.
- ²¹ Rhett Butler dalam *Mongabay*. 31.07.2009. “Forest people set up logging blockades in Borneo.” [“Penduduk Hutan Mendirikan Sekatan Jalan untuk Menghalang Pembalakan di Borneo.”] <https://news.mongabay.com/2009/07/forest-people-set-up-logging-blockades-in->

borneo/#:~:text=Meanwhile%20vast%20tracts%20of%20Sarawak's,are%20nomadic%2C%20according%20to%20Survival. (diakses pada 01.04.2026).

²² Laporan komuniti Penan: Rengah djin taget Ba Sebateu Baram Sarawak Malaysia, 22 Oktober 1993, Arkib BMF.

²³ SUHAKAM. 2001. "Isu Sekatan Jalan Penan Benalih". hlm. 10–11.; World Rainforest Movement dan Sahabat Alam Malaysia. 1989. "Pertempuran Mempertahankan Hutan Sarawak". hlm. 15–18.

²⁴ Bruno Manser Fonds. Tong Tana. Sept. 1999; Okt. 2000; Mei 2001; Jun & Sept. 2002; Ogos 2003; Jan. 2005; Jan & Okt. 2006.

²⁵ Draf Perintah Kes Saman No. 22-46-98 (MR). 10.02.2009. Arkib BMF.

²⁶ Jabatan Hutan Sarawak. "SFM_FOMISS-SAMLING Pilot Area." https://forestry.sarawak.gov.my/web/subpage/webpage_view/968 (diakses 08.04.2026).

²⁷ Chun Seheng Goh dan Lesley Potter. 2023. "Transforming Borneo. From Land Exploitation to Sustainable Development." Chapter 2, p.18-34. ISEAS Publishing. ["Mengubah Borneo. Daripada Eksploitasi Tanah kepada Pembangunan Mampan."] Bab 2, hlm. 18–34. ISEAS Publishing.

²⁸ Bruno Manser Fonds. Tong Tana. Sept. 1999, Okt. 2000, Mei 2001, Jun & Sept. 2002, Ogos 2003, Jan. 2005 dan Okt. 2006.; BMF, *kenyataan media*. 15.03.2007. "Penan Mendirikan Semula Sekatan Jalan bagi Menghalang Samling Corporation."; BMF, *kenyataan media*. 06.04.2010. "Penan Memperhebat Kempen untuk Mempertahankan Rizab Alam Semula Jadi Heart of Borneo."; BMF, *kenyataan media*. 25.07.2022. "Penan Berjaya Menghalang Gergasi Pembalakan Samling daripada Menebang Hutan di Kawasan Pemuliharaan."

²⁹ Undang-Undang Sarawak. Kanun Tanah. Bab 81 (Edisi 1958). Menggabungkan semua pindaan sehingga 31 Disember 2024. Seksyen 5. https://lawnet.sarawak.gov.my/lawnet_file/Ordinance/ORD_2025%20LANDCODE%20LAWNET%20%20%281%29.pdf.

³⁰ Mép Tana' Suket Asen Lu'. Peta Komuniti Penan. Peta masyarakat Orang Asal Sarawak, Malaysia yang paling tepat dan terperinci. https://www.bruno-manser.ch/upload/berichte/penan_community_maps.pdf.

³¹ Undang-Undang Sarawak. Kanun Tanah. Bab 81 (Edisi 1958). Menggabungkan semua pindaan sehingga 31 Disember 2024. Seksyen 6A. https://lawnet.sarawak.gov.my/lawnet_file/Ordinance/ORD_2025%20LANDCODE%20LAWNET%20%20%281%29.pdf.

³² Tiada angka rasmi yang tersedia.

³³ Global Forest Watch. Analisis Sarawak, Malaysia. <https://www.globalforestwatch.org/map/country/MYS> (diakses pada 09.06.2026).

³⁴ BMF, *kenyataan media*. 26.11.2009. "Masyarakat Orang Asal Borneo Mengisytiharkan Rizab Hutan Tropika."

³⁵ Dikumpulkan oleh Komeok Joe, masyarakat Orang Asal Penan dan Pengarah NGO Penan, Keruan.

³⁶ Rhett Butler dalam *Mongabay*. 12.12.2009. "Malaysia to allow logging in indigenous 'peace park' to proceed." ["Malaysia Membenarkan Pembalakan Diteruskan di 'Peace Park' Masyarakat Orang Asal."] <https://news.mongabay.com/2009/12/malaysia-to-allow-logging-in-indigenous-peace-park-to-proceed/> (diakses pada 30 Januari 2026).

³⁷ The Penan Peace Park. "Penans self-determining for the benefits of all. Proposal 2012-2016." ["Penan Menentukan Nasib Sendiri untuk Manfaat Semua. Cadangan 2012–2016."] https://www.bruno-manser.ch/upload/berichte/2012_penan_peace_park_proposal_english.pdf (diakses pada 30 Januari 2026).

³⁸ Sipalan, Joseph dan Hadi Azmi dalam South China Morning Post. 21.02.2024. "Di Malaysia, Pertikaian Wang Membayangi Pemergian Bekas Gabenor Sarawak, Taib Mahmud." <https://www.scmp.com/week-asia/people/article/3252714/malaysia-money-squabbles-cast-long-shadow-over-passing-sarawaks-ex-governor-taib-mahmud> (diakses pada 27.05.2026).

³⁹ Environment News Service. 18.11.2024. "Sarawak's New Chief Minister Takes on 'Corrupt' Timber Tycoons." ["Ketua Menteri Baharu Sarawak Mengambil Tindakan terhadap Taikun Kayu Balak yang 'Rasuah'."] <https://ens-newswire.com/sarawaks-new-chief-minister-takes-on-corrupt-timber-tycoons/> (diakses pada 01.04.2026).

⁴⁰ Rhett Butler dalam *Mongabay*. 05.05.2015. "Sarawak leader pledges no more logging, palm oil expansion". ["Pemimpin Sarawak Berikrar Tiada Lagi Pembalakan atau Perluasan Ladang Kelapa Sawit."] <https://news.mongabay.com/2015/05/sarawak-leader-pledges-no-more-logging-palm-oil-expansion/> (diakses pada 27.05.2026).

⁴¹ Adenan Satem menjelaskan secara lisan kepada Mutang Urud di London.

⁴² Baram Heritage Coalition. 2025. "Baram Peace Park." www.barampeacepark.org (diakses pada 30 Januari 2026).

⁴³ Baram Heritage Coalition. 2023. "Deklarasi Baram Peace Park." <https://www.barampeacepark.org/the-bpp-declaration> (diakses pada 27.05.2026).

⁴⁴ ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.2 http://borneoproject.org/wp-content/uploads/BPP-ITTO_220307_190936.pdf, ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.3 https://www.ito.int/project/id/PD902_19-Rev.3-F.

⁴⁵ ITTO. 21.03.2023. "Projek-projek yang baru dilancarkan di Ulu Baram, Sarawak akan meningkatkan mata pencarian masyarakat setempat dan memulihara biodiversiti." https://www.ito.int/news/2023/03/21/newly_launched_projects_in_sarawak_s_upper_baram_will_boost_local_livelihoods_and_conserve_biodiversity/ (diakses pada 01.04.2026).

-
- ⁴⁶ ITTO. 21.03.2023. "Projek-projek yang baru dilancarkan di Ulu Baram, Sarawak akan meningkatkan mata pencarian masyarakat setempat dan memulihara biodiversiti." https://www.ito.int/news/2023/03/21/newly_launched_projects_in_sarawak_s_upper_baram_will_boost_local_livelihoods_and_conserve_biodiversity/ (diakses pada 01.04.2026).
- ⁴⁷ FMT Reporters dalam *Free Malaysia Today*. 22.03.2023. "Sarawak Menolak Unjuran NGO mengenai Kehilangan Hutan." <https://www.freemalaysiatoday.com/category/nation/2023/03/22/sarawak-rejects-ngos-projection-of-forest-loss> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁴⁸ Sam Chua dalam *Borneo Post Online*. "Sarawak Beralih daripada Ekonomi Berasaskan Pembalakan bagi Menangani Perubahan Iklim, Kata Premier." <https://www.theborneopost.com/2024/06/08/swak-transitioning-from-logging-based-economy-to-combat-climate-change/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁴⁹ *Bernama*. 08.06.2024. "Tiada Lagi 'Politik Kayu Balak' di Sarawak – Abang Johari." <https://www.bernama.com/en/news.php?id=2305793> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁵⁰ Sam Chua dalam *Borneo Post Online*. "Sarawak Beralih daripada Ekonomi Berasaskan Pembalakan bagi Menangani Perubahan Iklim, Kata Premier." <https://www.theborneopost.com/2024/06/08/swak-transitioning-from-logging-based-economy-to-combat-climate-change/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁵¹ *Jabatan Premier Sarawak*. 01.07.2025. "Bengkel Pemuliharaan Berasaskan Komuniti 2025 Memperkukuh Peranan Komuniti dalam Usaha Pemuliharaan Hutan." https://premierdept.sarawak.gov.my/web/subpage/news_view/20621/UKAS (diakses pada 02.04.2026).
- ⁵² Jacintha Jolene dalam *Sarawak Tribune*. 07.10.2025. "Sarawak Beriltizam untuk Memimpin Pembangunan Mampan – Dr Hazland." <https://www.sarawaktribune.com/sarawak-commits-to-leading-sustainable-development-dr-hazland/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁵³ Karen Bong dalam *Dayak Daily*. 15.04.2026. "Sarawak Melangkaui Kayu Balak, Meletakkan Hutan sebagai Aset Strategik dalam Dorongan Ekonomi Hijau." <https://dayakdaily.com/sarawak-moves-beyond-timber-positions-forests-as-strategic-assets-in-green-economy-push/> (diakses pada 27.05.2026).
- ⁵⁴ ITTC. 13.11.2020. "Keputusan 1(LVI). Projek, Pra-Projek dan Aktiviti."
- ⁵⁵ Majlis Kayu Tropika Antarabangsa, Sesi ke-51, Keputusan 4 (LI), Pelaburan dan Pengurusan Kewangan ITTO, 21 November 2015; Eine Million an Spendengeldern des Bundes verschwunden, *Sonntagszeitung*, 6 November 2016; Cayman Islands Law Review, Isu 2, Musim Panas 2017, hlm. 50–51. <https://www.caymanlawschool.ky/attachments/CILRev-Issue-2-Summer-2017.pdf> (diakses pada 12 Ogos 2025).
- ⁵⁶ *Präsidialdepartement Basel-Stadt*. 05.07.2021. "Kanton Basel-Stadt unterstützt ein Projekt zur nachhaltigen Sicherung des Tropenwaldes und des Lebensraums der Penan in Sarawak (Malaysia). ["Kanton Basel-Stadt Menyokong Projek untuk Menjamin Kelestarian Hutan Tropika dan Habitat Masyarakat Penan di Sarawak (Malaysia)."]" <https://www.bs.ch/medienmitteilungen/pd/2021-kanton-basel-stadt-unterstuetzt-ein-projekt-zur-nachhaltigen-sicherung-des-tropenwaldes-und-des-lebensraums-der-penan-sarawak-malaysia> (accessed 12 August 2025).
- ⁵⁷ E-mel oleh Sheam Satkuru, ITTO, kepada Lukas Straumann, BMF, 26 September 2022.; Cadangan Projek ITTO PD 902/19 Rev. 2 (F). Pengurusan Kawasan Hutan Ulu Baram untuk Pemuliharaan dan Pembangunan Mampan dengan Penglibatan Komuniti Setempat, Ulu Baram, Sarawak, Malaysia.; ITTO. "Dokumen Projek. Pengurusan Kawasan Hutan Ulu Baram untuk Pemuliharaan dan Pembangunan Mampan dengan Penglibatan Komuniti Setempat, Ulu Baram, Sarawak, Malaysia." https://www.ito.int/files/itto_project_db_input/3339/project/PD902-19%20Rev.3%20%28F%29%20-%20Malaysia-PDoc.pdf?v=1709158597 (diakses pada 02.04.2026).
- ⁵⁸ Philip Kiew dalam *Borneo Post Online*. 22.03.2023. "NGO: Masyarakat Orang Asal Mengalu-alukan Langkah yang Diambil untuk Merealisasikan Projek Kawasan Hutan Ulu Baram." <https://www.theborneopost.com/2023/03/22/ngos-native-communities-welcome-steps-taken-to-realise-upper-baram-forest-area-projects/> (diakses pada 27.05.2026).
- ⁵⁹ ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.2 http://borneoproject.org/wp-content/uploads/BPP-ITTO_220307_190936.pdf; ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.3 https://www.ito.int/project/id/PD902_19-Rev.3-F.
- ⁶⁰ *Jabatan Hutan Sarawak dan Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa*. UBFA. Pelan Operasi Tahunan (YPO) Pertama, Ogos 2023–Julai 2024, 9 Jun 2023.
- ⁶¹ Kenyataan oleh Ketua Rakan Kerja Tempatan FDS bagi projek UBFA semasa Mesyuarat Pihak Berkepentingan Projek UBFA, Miri, Sarawak, 19 April 2023. Nota pengarang.
- ⁶² *BMF*, kenyataan media. 07.08.2024. "Operasi Pembalakan Besar-besaran Menjejaskan Kredibiliti Antarabangsa Malaysia." <https://bmf.ch/en/news/massive-logging-operation-undermines-malaysia-s-international-credibility-264> (diakses pada 11.03.2026).
- ⁶³ ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.2 http://borneoproject.org/wp-content/uploads/BPP-ITTO_220307_190936.pdf; ITTO. Dokumen Projek, Nombor Siri PD 902/19 Rev.3 https://www.ito.int/project/id/PD902_19-Rev.3-F.
- ⁶⁴ Surat kepada ITTO dan FDS oleh SAVE Rivers dan Keruan, 22.08.2023. "RE: Permohonan Maklumat berdasarkan Prinsip FPIC."

-
- ⁶⁵ E-mel oleh Sheam Satkuru (ITTO) kepada Lukas Straumann (BMF), 16 Ogos 2023.
- ⁶⁶ Surat kepada Sheam Satkuru (ITTO) oleh BMF. 30.10.2023. "Kebimbangan mengenai projek ITTO 'Kawasan Hutan Ulu Baram' (UBFA), Sarawak, Malaysia."
- ⁶⁷ Afidavit daripada Pengarah Hutan Hamden Mohammad, 19.03.2025, seksyen 22.; Surat yang dihantar kepada SAVE Rivers dan Keruan oleh Samling, 19.06.2024. "RE: Kebimbangan mengenai aktiviti pembalakan dalam hutan yang dilindungi dan Kawasan Hutan Ulu Baram (UBFA)."
- ⁶⁸ E-mel oleh Shem Satkuru (Pengarah ITTO) kepada Lukas Straumann (Pengarah BMF). 16.08.2023. "RE: Kemas Kini Projek ITTO untuk Datuk Bandar Basel."
- ⁶⁹ *BMF*, kenyataan media. 22.08.2024. "Imej Satelit Baram Menyangkal Dakwaan 'Tiada Pembalakan Besar-besaran'." <https://bmf.ch/en/news/baram-satellite-images-debunk-no-massive-logging-claim-266> (diakses pada 11.03.2026).
- ⁷⁰ Surat yang dihantar kepada FDS dan ITTO oleh SAVE Rivers dan Keruan. 18.07.2024. "RE: Kebimbangan mengenai aktiviti pembalakan dalam kawasan projek UBFA."
- ⁷¹ *Borneo Post Online*. 10.07.2024. "Tiada Aktiviti Pembalakan Besar-besaran Berlaku di Ulu Baram, Kata Jabatan Hutan." <https://www.theborneopost.com/2024/07/10/no-massive-logging-activity-being-done-in-upper-baram-region-says-forest-dept/> (diakses pada 26.03.2026).
- ⁷² *BMF*, kenyataan media. 27.08.2025. "Penentangan Tempatan terhadap Pembalakan di Hutan Baram Semakin Meningkat." <https://bmf.ch/en/news/growing-local-opposition-to-logging-in-baram-forest-267> (diakses pada 03.11.2026).
- ⁷³ Minit mesyuarat Jawatankuasa Pemandu Projek ke-2 BMF, 10 Oktober 2024. Arkib BMF.
- ⁷⁴ *DayakDaily*. 10.10.2024. "Jabatan Hutan Sarawak Memohon Penamatan Projek Kawasan Hutan Ulu Baram." <https://dayakdaily.com/forest-dept-sarawak-seeks-termination-of-upper-baram-forest-area-project/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁷⁵ *DayakDaily*. 10.10.2024. "Jabatan Hutan Sarawak Memohon Penamatan Projek Kawasan Hutan Ulu Baram." <https://dayakdaily.com/forest-dept-sarawak-seeks-termination-of-upper-baram-forest-area-project/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁷⁶ *ITTO*. "Dokumen Projek. Pemerkasaan Komuniti dalam Pengurusan Hutan dan Pemulihan Landskap Hutan di Ulu Baram, Sarawak, Malaysia." https://www.itto.int/project/id/PP-A_59-352-BWP-11-e-Sarawak (diakses pada 27.05.2026).
- ⁷⁷ *ITTO*. "Dokumen Projek. Peningkatan Kritikal Mata Pencarian Masyarakat Setempat: Tindakan Segera untuk Pemuliharaan dan Pembangunan Berasaskan Komuniti di Ulu Baram, Sarawak, Malaysia." https://www.itto.int/project/id/PP-A_60-367 (diakses pada 27.05.2026).
- ⁷⁸ *Jabatan Hutan Sarawak dan ITTO*. Disember 2024. "Laporan Lapangan."
- ⁷⁹ *Forest Department Sarawak and ITTO*. December 2024. "Field report."
- ⁸⁰ Minit mesyuarat JATAN dengan Kementerian Luar Negeri dan Agensi Perhutanan. 08.01.2026. Arkib BMF.
- ⁸¹ Surat yang dihantar kepada Sheam Satkuru (ITTO) dan FDS oleh SAVE Rivers dan Keruan. 18.06.2024. "RE: Kebimbangan mengenai aktiviti pembalakan dalam kawasan projek UBFA."
- Surat yang dihantar kepada Samling oleh SAVE Rivers dan Keruan. 18.06.2024. "RE: Kebimbangan mengenai aktiviti pembalakan dalam hutan yang dilindungi dan Kawasan Hutan Ulu Baram (UBFA)."
- ⁸² Surat yang dihantar kepada SAVE Rivers dan Keruan oleh Samling. 19.06.2024. "RE: Kebimbangan mengenai aktiviti pembalakan dalam hutan yang dilindungi dan Kawasan Hutan Ulu Baram (UBFA)."
- ⁸³ Minit Mesyuarat Jawatankuasa Pemandu Projek BMF, 10.10.2024.
- ⁸⁴ Afidavit Pengarah Hutan Hamden Mohammad bertarikh 19 Mac 2025, seksyen 24.
- ⁸⁵ Danielle Keeton-Olsen dalam *Mongabay*. 30.10.2024. "NGO dan Pegawai Saling Menyalahkan selepas Projek Pemuliharaan Hutan Malaysia Dibatalkan." <https://news.mongabay.com/2024/10/ngos-officials-trade-blame-as-malaysian-forest-conservation-project-is-scrapped/> (diakses pada 01.04.2026).
- ⁸⁶ Churchill Edward dalam *Borneo Post Online*. 10.07.2024. "Tiada Aktiviti Pembalakan Besar-besaran Berlaku di Ulu Baram, Kata Jabatan Hutan." <https://www.theborneopost.com/2024/07/10/no-massive-logging-activity-being-done-in-upper-baram-region-says-forest-dept/> (diakses pada 26.03.2026).
- ⁸⁷ Surat yang dihantar kepada Premier Sarawak oleh 16 buah kampung dari Ulu Baram. 08.08.2024. "RE: Pembalakan Memusnahkan Hutan Hujan Ulu Baram oleh Borneo Land Timber Resources (BLTR)."
- ⁸⁸ Experian Corporate Report of February 10, 2026.
- ⁸⁹ Laporan Korporat Experian bertarikh 10 Februari 2026.
- ⁹⁰ *Sarawak Report*. 22.09.2024. "Pekerja Tanpa Permit Borneoland – Mengapa Tiada Tindakan terhadap Keluarga Hii?" <https://www.sarawakreport.org/2024/09/borneolands-illegal-workers-how-come-no-action-against-hii-family/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁹¹ Minderjeet Kaur dalam *Free Malaysia Today*. 13.04.2016. "SUPP Kecewa Kerusi Diberikan kepada Calon Langsung." <https://www.freemalaysiatoday.com/category/nation/2016/04/13/supp-disappointed-its-seats-given-to-direct-candidates> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁹² Afidavit daripada Pengarah Hutan Hamden Mohammad, 19.03.2025, seksyen 24. "24. Selepas tamat tempoh Lesen Pembalakan No. T/0412, satu permohonan telah dikemukakan untuk mendapatkan lesen baharu."

-
- ⁹³ Affidavit daripada Pengarah Hutan Hamden Mohammad, 19.03.2025, seksyen 24. “24. Selepas tamat tempoh Lesen Pembalakan No. T/0412, satu permohonan telah dikemukakan untuk mendapatkan lesen baharu. Setelah dipertimbangkan sewajarnya dan dengan kelulusan Responden Kedua [= Menteri Sumber Asli dan Pembangunan Bandar, Sarawak], Responden Pertama telah mengeluarkan Lesen Pembalakan No. T/9246 kepada Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. pada 12 Mac 2024. Lesen baharu T/9246 meliputi kawasan dan keluasan yang sama seperti kawasan T/0412 yang sebelum ini dilesenkan kepada Samling Plywood (Baramas) Sdn. Bhd.”
- ⁹⁴ *Human Rights Now*. 27.07.2015. “Kenyataan yang Menuntut Penghentian Perdagangan dengan Syarikat yang Terlibat dalam Pembalakan Haram di Negeri Sarawak, Malaysia.” <https://hrn.or.jp/eng/news/2015/07/27/sarawak-illegal-logging/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁹⁵ Nancy Nals dalam *DayakDaily*. 27.01.2023. “Timbalan Premier: Lesen Pembalakan di Sarawak Akan Disijilkan Sepenuhnya Menjelang 2025.” <https://dayakdaily.com/deputy-premier-timber-licensees-in-sarawak-to-be-fully-certified-by-2025/> (diakses pada 11.03.2026).
- ⁹⁶ *Borneo Post Online*. 10.07.2024. “Tiada Aktiviti Pembalakan Besar-besaran Berlaku di Ulu Baram, Kata Jabatan Hutan.” <https://www.theborneopost.com/2024/07/10/no-massive-logging-activity-being-done-in-upper-baram-region-says-forest-dept/> (diakses pada 26.03.2026).
- ⁹⁷ *Borneo Post Online*. 10.07.2024. “Tiada Aktiviti Pembalakan Besar-besaran Berlaku di Ulu Baram, Kata Jabatan Hutan.” <https://www.theborneopost.com/2024/07/10/no-massive-logging-activity-being-done-in-upper-baram-region-says-forest-dept/> (diakses pada 26.03.2026).
- ⁹⁸ *Sarawak Report*. 22.09.2024. “Pekerja Tanpa Permit Borneoland – Mengapa Tiada Tindakan terhadap Keluarga Hii?” <https://www.sarawakreport.org/2024/09/borneolands-illegal-workers-how-come-no-action-against-hii-family/> (diakses pada 02.04.2026).
- ⁹⁹ Elena Rogozenska. 17.11.2023. “Gergasi Pembalakan Samling Menarik Balik Saman SLAPP terhadap Aktivis Sarawak.” *CorpWatch*. <https://www.corpwatch.org/article/timber-giant-samling-withdraws-slapp-lawsuit-against-sarawak-activists> (diakses pada 30.07.2026).
- ¹⁰⁰ BMF, kenyataan media. 21.03.2025. “Masyarakat Orang Asal Sarawak Memfailkan Tindakan Mahkamah untuk Menghentikan Pembalakan di Hutan yang Dilindungi.” <https://bmf.ch/en/news/sarawak-natives-file-court-action-to-stop-logging-in-protected-forest-281> (diakses pada 11.03.2026).
- ¹⁰¹ Laporan Penilaian GIS. Kawasan Ba Data Bila, Sarawak. Mac 2026. “Kawasan yang Ditebang di Kawasan Cerun Curam dan Anggaran Isipadu Indikatif.”
- ¹⁰² Matsubayashi et al. 2006. “Importance of natural licks for the mammals in Bornean inland tropical rain forests.” [Kepentingan Kawasan Jilat Mineral Semula Jadi bagi Mamalia di Hutan Hujan Tropika Pedalaman Borneo.] *Ecological Research* 22(5). DOI: 10.1007/s11284-006-0313-4.
- ¹⁰³ The Wild Life Protection Ordinance, 1998. The Wild Life Protection Rules, 1998. Laws of Sarawak. Chapter 71. Forest Ordinance, 2015. https://lawnet.sarawak.gov.my/lawnet_file/Ordinance/ORD_Cap.%2071%20Forest%20LawNet%202024.pdf (diakses pada 16.06.2026).
- ¹⁰⁴ Recorded by community monitors. 26.03.2025.
- ¹⁰⁵ Laws of Malaysia. 1974. Akta 127. “Akta Kualiti Alam Sekeliling 1974.”
- ¹⁰⁶ Direkodkan oleh pemantau komuniti. 19.03.2025.
- ¹⁰⁷ Luke SH, Barclay H, Bidin K, Chey VK, Ewers RM, Foster WA, Nainar A, Pfeifer M, Reynolds G, Turner EC, Walsh RPD, Aldridge DC. “The effects of catchment and riparian forest quality on stream environmental conditions across a tropical rainforest and oil palm landscape in Malaysian Borneo.” [“Kesan Kualiti Hutan Tadahan dan Riparian terhadap Keadaan Alam Sekitar Sungai Merentasi Landskap Hutan Hujan Tropika dan Kelapa Sawit di Borneo Malaysia.”] *Ecohydrology*. 2017 Jun;10(4):e1827. doi: 10.1002/eco.1827. Epub 2017 Mar 21. PMID: 28706573; PMCID: PMC5485068. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28706573/>
- ¹⁰⁸ Sarawak Timber Legality Verification System (STLVS). 2021. “Piawaian bagi Pengesahan Pengurusan Hutan, Operasi Kilang, Perdagangan dan Kastam: Prinsip STLVS 1–6.” https://forestry.sarawak.gov.my/web/attachment/show/?docid=Mmo2TmQ4bVFCTEFrM080ZmZzd1BuQT09OjpMVM8b7xo84_qAtSASZ_0Q (diakses pada 16.06.2026).
- ¹⁰⁹ Recorded by community monitors. 19.03.2025.
- ¹¹⁰ Jasper Mbae Kirika et al. 2008. “Pemecahan dan Gangguan Setempat Hutan Mengurangkan Kepelbagaian Haiwan Pemakan Buah dan Pengambilan Buah pada Pokok *Ficus thonningii*.” *Basic and Applied Ecology*, Jilid 9, Isu 6. <https://doi.org/10.1016/j.baec.2007.07.002> (diakses pada 16.06.2026).
- ¹¹¹ *The Borneo Project*. 2022. “The Baram Heritage Survey” — tinjauan yang diterajui komuniti dan merekodkan 39 spesies jarang ditemui, terancam dan berstatus merentasi kawasan Ulu dan Tengah Baram, termasuk ungka dan enggang. <https://borneoproject.org/the-baram-heritage-survey> (diakses pada 30.07.2026)..

- ¹¹² Davis Wade dalam Cultural Survival. 2025. "Masyarakat dalam Bahaya: Kematian Sebuah Kaum; Pembalakan di Tanah Air Penan." <https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/societies-danger-death-people-logging-penan-homeland> (diakses pada 30.07.2026).
- ¹¹³ Recorded by community monitors. 09.05.2025.
- ¹¹⁴ Tunung Robin et al. 2023. "Traditional Hill Paddy Cultivation Practices Among the Kenyah Ethnic in Sarawak. ["Amalan Penanaman Padi Bukit Tradisional dalam Kalangan Etnik Kenyah di Sarawak."] In: *International Journal of Academic Research in Business & Social Sciences*. Vol 13(11). DOI:10.6007/IJARBSS/v13-i11/19607.
- ¹¹⁵ Kleinschroth, F. & Healey, J.R. (2017). "Impacts of logging roads on tropical forests." ["Kesan Jalan Pembalakan terhadap Hutan Tropika."] *Biotropica*, 49(5), 620–635. <https://doi.org/10.1111/btp.12462>Digital Object Identifier (DOI).
- ¹¹⁶ Laws of Sarawak. Land Code. Chapter 81 (1958 Edition). Incorporating all amendments up to 31 December 2024. https://lawnet.sarawak.gov.my/lawnet_file/Ordinance/ORD_2025%20LANDCODE%20LAWNET%20%20%281%29.pdf.
- ¹¹⁷ University of Cambridge. 17.12.2019. "Degraded soils mean tropical forests may never fully recover from logging." [Tanah yang terdegradasi bermakna hutan tropika mungkin tidak akan pulih sepenuhnya daripada pembalakan."] <https://www.cam.ac.uk/research/news/degraded-soils-mean-tropical-forests-may-never-fully-recover-from-logging> (diakses pada 02.04.2026).
- World Rainforests*. 31.10.2022. "SOILS and NUTRIENT CYCLING IN THE RAINFOREST." [Tanah dan Kitaran Nutrien di Hutan Hujan."] <https://worldrainforests.com/0502.htm> (diakses pada 02.04.2026).
- ¹¹⁸ Laporan polis oleh penduduk Ba Data Bila. 19.04.2024. Arkib BMF. Steve Annuar dalam Utusan Borneo Online. 25.08.2024. "Penduduk Penan Menerima Sumbangan Kereta Single Cab Hilux bagi Memudahkan Pengangkutan." <https://www.utusanborneo.com.my/2024/08/25/penduduk-penan-terima-sumbangan-kereta-single-cab-hilux-memudahkan-pengangkutan> (diakses pada 08.04.2026).
- Jennifer Laeng dalam *Borneo Post Online*. 17.03.2025. "Masyarakat Penan di Data Bila Akan Menerima Rumah Panjang Baharu Melalui Perjanjian dengan Syarikat Pembalakan." <https://www.theborneopost.com/2025/03/17/penans-of-data-bila-to-get-new-longhouse-under-deal-with-logging-company/> (diakses pada 08.04.2026).
- ¹¹⁹ Kontrak yang dibocorkan antara Borneoland Timber Resources dengan penduduk terpilih di Ba Data Bila.
- ¹²⁰ *Forest Department Sarawak* on Facebook. 31.01.2026. https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1215295280711418&id=100066928734571&rdid=uDPYGLPktsIMp2GQ (accessed 03.06.2026).
- ¹²¹ *Forest Department Sarawak* on Facebook. 31.01.2026. https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1215295280711418&id=100066928734571&rdid=uDPYGLPktsIMp2GQ (accessed 03.06.2026).
- ¹²² Kontrak yang dibocorkan antara Borneoland dengan sebahagian penduduk Ba Data Bila.
- ¹²³ Laporan polis oleh penduduk Ba Data Bila. 19.04.2024, 15.08.2024 dan 29.08.2024. Arkib BMF.
- ¹²⁴ Laporan polis oleh penduduk Ba Data Bila. 19.04.2024, 15.08.2024 dan 29.08.2024. Arkib BMF.
- Laporan polis oleh penduduk Sawa Ali. 27.11.2025, 31.12.2025, 08.01.2026 dan 28.04.2026. Arkib BMF.
- ¹²⁵ *Borneo Post online*. 30.09.2025. "Upper Baram communities require official approval for NGO engagement." ["Komuniti Ulu Baram Memerlukan Kelulusan Rasmi untuk Penglibatan NGO."] <https://www.theborneopost.com/2025/09/30/upper-baram-communities-require-official-approval-for-ngo-engagement/> (accessed 08.06.2026).
- ¹²⁶ *Bruno Manser Fonds*. "Apa yang sedang berlaku di hutan hujan primer di Borneo? Latar belakang." <https://www.savebaramforest.org/en/background/> (diakses pada 02.04.2026).
- ¹²⁷ Surat kepada Premier Sarawak yang ditandatangani oleh 16 buah kampung. 08.08.2024. "RE: Pembalakan Memusnahkan Hutan Hujan Ulu Baram oleh Borneo Land Timber Resources (BLTR)."
- ¹²⁸ *BMF*, kenyataan media. 27.08.2025. "Penentangan Tempatan terhadap Pembalakan di Hutan Baram Semakin Meningkat." <https://bmf.ch/en/news/growing-local-opposition-to-logging-in-baram-forest-267> (diakses pada 03.11.2026).
- ¹²⁹ *BMF*, kenyataan media. 27.08.2025. "Penentangan Tempatan terhadap Pembalakan di Hutan Baram Semakin Meningkat." <https://bmf.ch/en/news/growing-local-opposition-to-logging-in-baram-forest-267> (diakses pada 03.11.2026).
- ¹³⁰ Permohonan Semakan Kehakiman di Mahkamah Tinggi Sabah dan Sarawak di Miri. 08.01.2025.
- ¹³¹ Allan Jay dalam *Sarawak Tribune*. 17.12.2025. "Mahkamah Tinggi Menolak Semakan Kehakiman terhadap Lesen Pembalakan Ulu Baram." <https://www.sarawaktribune.com/high-court-dismisses-ulu-baram-logging-licence-judicial-review/> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹³² *DayakDaily*. 19.12.2025. "11 Penduduk Penan Mempertimbangkan Rayuan terhadap Keputusan Mahkamah untuk Melindungi Tanah Warisan daripada Pembalakan." <https://dayakdaily.com/11-penan-residents-weigh-appeal-against-court-ruling-to-protect-ancestral-lands-from-logging/> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹³³ Surat kepada SUHAKAM oleh anggota komuniti. 21.06.2025. "Sokongan SUHAKAM untuk Melindungi Hak Kami di Ba Data Bila."
- ¹³⁴ *DayakDaily*. 03.10.2025. "Jabatan Hutan: Tiada Sekatan terhadap SUHAKAM, tetapi Siasatan Hak Tanah Penan Berisiko Mengganggu Kes Mahkamah." https://dayakdaily.com/forest-dept-no-restriction-on-sukaham-but-penan-land-rights-inquiry-risks-obstructing-court-case/#google_vignette (diakses pada 02.04.2026).

- ¹³⁵ Philip Kiew dalam *Borneo Post Online*. 01.10.2025. “Komuniti Penan Mendakwa Berlaku Halangan apabila Lawatan SUHAKAM ke Ba Data Bila Ditangguhkan.” <https://www.theborneopost.com/2025/10/01/penan-community-alleges-obstruction-as-suhakam-visit-to-ba-data-postponed/> (diakses pada 02.04.2026). SUHAKAM. 04.10.2025. “Kenyataan Media No. 44-2025: Penjelasan mengenai Siasatan SUHAKAM di Ulu Baram.” https://suhakam.org.my/2025/10/media-statement-no-44-2025_clarification-on-suhakam-investigation-in-ulu-baram/ (diakses pada 02.04.2026).
- ¹³⁶ Surat kepada SUHAKAM oleh Jabatan Hutan Sarawak. 22.09.2025. “Sesi Perjumpaan Bersama Penduduk dan Lawatan Siasatan ke Ba’ Data Bila pada 26.9.2025.”
- ¹³⁷ BMF, kenyataan media. 09.09.2025. “Premier Sarawak Dicabar oleh Aktivis Hutan di Paris.” <https://bmf.ch/en/news/sarawak-premier-challenged-by-forest-activists-in-paris-293> (diakses pada 07.04.2026).
- ¹³⁸ Bruno Manser Fonds (BMF) di *YouTube*. 10.09.2025. “Hutan Borneo dalam Bahaya!” <https://www.youtube.com/watch?v=flj3oBghmEA> (diakses pada 07.04.2026).
- ¹³⁹ Surat yang dihantar kepada Premier Sarawak oleh SAVE Rivers dan Keruan pada 24 September 2025.
- ¹⁴⁰ *Aliran*. 18.11.2025. “NGO Menggesa Jepun Menghentikan Pembiayaan bagi Projek ITTO di Sarawak.” <https://m.aliran.com/civil-society-voices/ngos-urge-japan-to-halt-funding-for-itto-projects-in-sarawak> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹⁴¹ *Alo Japan*. 19.11.2025. “Jabatan Hutan: Penganjur Jepun Menolak Usaha Aktivis untuk Menyertai Sesi Akademik di Osaka, Pihak Berkuasa Wajar Menyiasat ‘Ucapan Kebencian’ terhadap Premier.” <https://www.alojapan.com/1415193/forest-dept-japanese-organisers-rejected-activists-efforts-to-join-osaka-academic-engagement-authorities-should-investigate-hate-speech-against-premier/> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹⁴² Bruno Manser Fonds di *Instagram*. <https://www.instagram.com/reel/DRAHbwbAQht/?igsh=MWxybjV1dzB4cnE4ZQ==> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹⁴³ The Borneo Project di *Facebook*. 13.11.2025. <https://www.facebook.com/reel/1482030026201218> (diakses pada 08.06.2026).
- ¹⁴⁴ The Borneo Project di *Facebook*. 17.11.2025. https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Fborneoproject.org%2Fsarawak-government-ducks-indigenous-activists-in-japan%2F&h=AUCbrt_jmn-XI4RiJsoZMzZ_L1jO9-i_TFDwpz5kigvTImK4rPyBLXMC1AYbKj0BWhTlp8KD1ar0tnl1hxc3un3PydSOiN3zEbRRgzFGpY-VevuqjTJjmKCH0wP73zMwChydc10QVENd3v38zjsvHA&s=1 (diakses pada 22.11.2025).
- ¹⁴⁵ Screenshot from Facebook post: The Borneo Project on *Facebook*. 13.11.2025. <https://www.facebook.com/reel/1482030026201218> (accessed 08.06.2026).
- ¹⁴⁶ Screenshot from Facebook post: The Borneo Project on *Facebook*. 17.11.2025. https://l.facebook.com/l.php?u=https%3A%2F%2Fborneoproject.org%2Fsarawak-government-ducks-indigenous-activists-in-japan%2F&h=AUCbrt_jmn-XI4RiJsoZMzZ_L1jO9-i_TFDwpz5kigvTImK4rPyBLXMC1AYbKj0BWhTlp8KD1ar0tnl1hxc3un3PydSOiN3zEbRRgzFGpY-VevuqjTJjmKCH0wP73zMwChydc10QVENd3v38zjsvHA&s=1 (accessed 22.11.2025).
- ¹⁴⁷ Surat yang dihantar kepada SUHAKAM oleh Ipa Ulai dari Sawa Ali. 19.03.2026. “PERKARA: PERMOHONAN BANTUAN SUHAKAM UNTUK TINDAKAN SEGERA MENGHENTIKAN AKTIVITI PEMBALAKAN DI KAWASAN SAWA ALI.”
- ¹⁴⁸ Minit Miting Penan Sebateu. 02.10.2017. Arkib BMF.
- ¹⁴⁹ Surat yang dihantar kepada Pegawai Daerah Telang Usan (Ezra Uda) oleh SUHAKAM. 19.01.2026. “PERMOHONAN MAKLUM BALAS BERHUBUNG ADUAN MENGENAI KELEWATAN MEMBERIKAN MAKLUM BALAS TERHADAP PERMOHONAN PENCALONAN KETUA KAUM DAN KETUA KAMPUNG SAWA ALI YANG MASIH BELUM DIAKTIRAF DI ULU BARAM.”
- ¹⁵⁰ Surat yang dihantar kepada Borneoland Timber Resources dan Jabatan Hutan Sarawak. “Pernyataan: Bantahan terhadap Aktiviti Pembalakan oleh Borneoland Timber Resources Sdn. Bhd. di Kawasan Selungo.” Ditulis pada 16.02.2026 dan dihantar pada penghujung Mac 2026.
- ¹⁵¹ Kenyataan media bersama oleh Keruan, SAVE Rivers, The Borneo Project dan Bruno Manser Fonds. 15.08.2026. “Masyarakat Orang Asal Menolak Pembalakan dan Menyerlahkan Percanggahan dalam Visi ‘Melangkaui Industri Kayu Balak’ Sarawak.” <https://bmf.ch/en/news/indigenous-communities-reject-logging-highlight-contradictions-of-sarawak-s-beyond-timber-vision-315> (diakses pada 03.06.2026).
- ¹⁵² ITTO. “Dokumen Projek. Pengurusan Upper Baram Forest Area untuk Pemuliharaan dan Pembangunan Mampan dengan Penglibatan Komuniti Tempatan, Upper Baram, Sarawak, Malaysia.” https://www.itto.int/files/itto_project_db_input/3339/project/PD902-19%20Rev.3%20%28F%29%20-%20Malaysia-PDoc.pdf?v=1709158597 (diakses pada 02.04.2026).
- ¹⁵³ Emel oleh Sheam Satkuru (ITTO) kepada Lukas Straumann (BMF), 16 August 2023.
- ¹⁵⁴ ITTO. “Dokumen Projek. Pengurusan Upper Baram Forest Area untuk Pemuliharaan dan Pembangunan Mampan dengan Penglibatan Komuniti Tempatan, Upper Baram, Sarawak, Malaysia.”

https://www.itto.int/files/itto_project_db_input/3339/project/PD902-19%20Rev.3%20%28F%29%20-%20Malaysia-PDoc.pdf?v=1709158597 (diakses pada 02.04.2026).

¹⁵⁵ *Ministero degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale*. 2026.

“International Tropical Timber Organization [Pertubuhan Kayu Tropika Antarabangsa] (ITTO).”

https://www.esteri.it/en/temi/politica_commerciale/prodotti-di-base/organizzazione-internazionale-per-il-legno-tropicale-itto/ (diakses pada 30.07.2026).

¹⁵⁶ Alvin Tang dalam *Sarawak Tribune*. 07.02.2026. “Hasil Kayu Balak Sarawak Menurun Hampir 10%.”

<https://www.sarawaktribune.com/sarawak-timber-revenue-down-nearly-10/> (diakses pada 27.05.2026).

¹⁵⁷ ITTO. 06.12.2021. “Sheam Satkuru Dilantik sebagai Pengarah Eksekutif Baharu ITTO.” <https://www.itto.int/ittc-57/> (diakses pada 30.07.2026).

¹⁵⁸ Keputusan ITTC 2(LX). 2–6 Disember 2024. “Perkara Berkaitan Artikel 14 ITTA, 2006, mengenai Pelanjutan Tempoh Pelantikan Pengarah Eksekutif.”

¹⁵⁹ UNU. 17.04.2025. “Perhutanan Tropika sebagai Penyelesaian Berasaskan Alam Semula Jadi untuk Ketahanan, Mitigasi dan Adaptasi terhadap Perubahan Iklim.” <https://unu.edu/conversation-series/tropical-forestry-nature-based-solution-climate-change-resilience-mitigation> (diakses pada 30.07.2026).

¹⁶⁰ Surat oleh BMF kepada Pengarah Eksekutif ITTO. 01.10.2024.

¹⁶¹ *United Nations*. “Deklarasi Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai Hak Orang Asal.”

<https://social.desa.un.org/issues/indigenous-peoples/united-nations-declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples> (diakses pada 29.07.2026).

¹⁶² *United Nations Human Rights*. September 2013. “Persetujuan Bebas, Terdahulu dan Dimaklumkan bagi Masyarakat Orang Asal.” <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPeoples/FreePriorandInformedConsent.pdf> (diakses pada 07.04.2026). *United Nations*. 2007. “Deklarasi Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai Hak Orang Asal.”

https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf.

University of Arizona. “Status Penerimaan Deklarasi Pertubuhan Bangsa-Bangsa Bersatu mengenai Hak Orang Asal.”

<https://un.arizona.edu/interactive-factbook/undrip-adoption-status> (diakses pada 30.07.2026).

¹⁶³ *Borneo Post Online*. 30.09.2025. “Komuniti Ulu Baram Memerlukan Kelulusan Rasmi untuk Penglibatan NGO.”

<https://www.theborneopost.com/2025/09/30/upper-baram-communities-require-official-approval-for-ngo-engagement/> (diakses pada 08.06.2026).

¹⁶⁴ Le Vaslot, Agathe. 2024. “Pelaku Pembangunan dan ‘Yang Lain’ daripada Masyarakat Orang Asal: Penghasilan Pengetahuan dan Rundingan di Upper Baram (Malaysia).” Graduate Institute ePaper 52. Geneva: *Graduate Institute Publications*.

¹⁶⁵ Bahagian Hal Ehwal Undang-Undang, Jabatan Perdana Menteri (BHEUU, JPM). 2025. Pelan Tindakan Negara mengenai Perniagaan dan Hak Asasi Manusia 2025–2030. https://globalnaps.org/wp-content/uploads/2025/08/Malaysia_NAP_2025-2030_English.pdf.

¹⁶⁶ Article 19. 13.07.2026. “Malaysia: Rang Undang-Undang Kebebasan Maklumat 2026 Mengkhianati Hak Rakyat untuk Mengetahui.” <https://www.article19.org/resources/malaysia-freedom-of-information-bill-2026-betrays-peoples-right-to-know/> (diakses pada 30.07.2026).

¹⁶⁷ Minh Tran dan Dayoon Kim dalam *SEI*. 14.05.2024. “Deklarasi ASEAN mengenai Hak Alam Sekitar: Hak Siapa dan Hak Apa?” <https://www.sei.org/perspectives/asean-declaration-environmental-rights/> (diakses pada 30.07.2026).